

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Sted markeringer med **gult** på Google Maps [klik her](#)

L M Wedels

Indenlandske Rejse

Andet Hefte

Kiøbenhavn 1803

Promemoria

Efter Forlæggerens Ønske og Begiering fremlægges herved det andet Hefter strax, for at sammenføjes i eet Vind med det Første. Jeg har stræbt at forkorte og tildeels udelade adskilligt af de Antegnelser, som jeg havde i min Dagbog, og desuagtet er Arbeidet dog voxet under Pennen, meer end jeg havde formodet. Vel kunde jeg endnu have forbigaaet endeel af de indstrøede Anekdoter, Samtaler og Bedømmelse, men de fleste staae i Forbindelse med Omstændighederne paa Rejsen, og kunde maaskee more nogle Læsere, der ellers ville kiedes ved at læse idelig oecon. Fortællinger. Og er den største Part af Publikum fornøjet - ja saa faaer jeg finde mig i, om nogle enkelte Misantroper kalde noget af Skrifter Vaas og Fyldekalk. Jeg bør gjøre denne Anmærkning, at hvor herefter de Tegn findes *** er det for at vise de forskellige Deelinger af Hertugdømmene og øvrige Danmark, thi ellers kunde den mindre kyndige Læser ikke orientere sig ved Rejsebeskrivelsen fra det ene til det andet Sted.

Tillader Helbred og andre Omstændigheder det, agter jeg ved en Rejse i Sommer, at fortsætte mine lagttagelser, for siden at publicere dem ved Trykken, paa det at denne Indenlandske Rejse dog kunde have nogen Grad af Fuldstændighed.

Sverdrup Præstegaard d. 18de Febr. 1803.

Wedel

Hamburgs fleste Seeværdigheder vare mig nu bekiendte, jeg havde været i Selskab og tildeels talet med endeel berømte og lærde Mænd, blandt hvilke jeg blot nævner de meest bekiendte: Unser, Clausius, Busch, Klopstok og Müller, og ønskede nu at forlade Staden og fortsætte Reisen til Kiels, især da jeg tilfældigviis havde truffet et Selskab, som attraaede at besøge den holstenske Kanal, og at lægge Vejen om ad Landets Østlige Egne. Men imedens disse mine Rejsebrødre foranstaltede det Behørigt til vor Befordring, søgte jeg en Times Tid at more mig paa det bekiendte Baumhaus, hvor man daglig træffer saa mange Slags Folk, og hører saa mange skønne Tanker, ja ved og undertiden endeel Vind og Kandestøberie.

Vi ere et frit Folk og søge Værdien deraf, sagde nogle unge Hamborgere, da jeg traade ind i Salen, - dette var Æmnet til Selskabets Tale. Man ved, at det Ord Frihed er i Stand til at elektrisere enhver, der har nogen

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Patriotisme, at det har en magisk Kraft, og lyder som et Ekko fra den ene til den anden, saaledes ogsaa her: alle raadde og prisede deres Frihed, nogle Britter istemmede jublende disse Sætninger, da fremstod en rask Nordmand, og diærv erklærede, at den sande Frihed boede under den danske Regiering, han beviste sit Udsagn med mange ypperlige Grunde, og anførte hvad Esterne har yttret om Danmark i hans Criftram, Ghandyl, hvad Basedow, Achewal, Taze og Coxe have sagt om de Danskes Lykke under det mildeste Scepter. Hans Tale røbede en ualmindelig Styrke og Rigdom paa skønne Tanker, forenet med Lethed i at udvikle og fremsætte dem. Kun Skade, at det tydske Sprog ikke ville flyde saa godt for ham, som der Engelske, hvilket sidste ikke just alle forstode. Men det glædede mig, at ingen turde eller rettere kunde modsige ham, kunde modstaae den Kraft, med hvilken han taledede.

Samtalerne bleve nu mere almindelige, om Dagens Anliggender, om Krig, Fred, Handel, Søefart, Agrikultur, Fabriker o. s. v. endeel forføjede sig bort, andre kom og, og idelig nye Æmner og nye Anledninger til de forskellige Diskurser under Udtømmelsen af de skummende Ølglass, thi der er bekiendt, at Beværtningen der i das Baumhaus bestaar fornemmelig i mange forskellige Slags Øl, men der hører dog en smule Imagination til for en Dansk, at finde dette Øl just saa fortrinligt, naar han kiender det Kiøbenhavnske tolv Dalers Øl, især haver der nogle Maaneder henligget aftappet.

Endelig fik jeg Bud, at mine Rejsebrødre vare færdige med Alting, vi forlode Hamborg. Vi 4 besynderlige Personer: en Hallisk Student, en handlende Qvæker, en portugisisk Jøde og jeg, altsaa lige saa mange forskellige Sekter eller Religioner, thi den førtes Religions Ideer mærkede jeg nok, vare meget afvigende fra mine, men ellers var han der muntreste Menneske, vittig, høflig, lunefuld og tienstagtig. Lærdom var just ikke hans egentlige Sag, men dog kunde han tale en Hober, der havde Tilsyneladenhed af Kundskab. Qvækeren, en midaldrende Kiøbmand, sædelig, moersom og af en dyb Forstand, der meget var dyrket ved Læsning og Menneskekundskab. Qværkernes Sædvane er simpel og elskværdig, saavidt man kan bedømme efter det Udortes, de ere vel Sværmere, men de uskyldigste a alle Sværmere, og maaskee den eneste Sekt i Verden, som ingen Præster have. De sige Du til alle, tage ikke Hatten af for nogen, selv ikke i Kirke, hvor Deres Gudsdyrkelse bestaar blot i en stille Andagt, de have ingen Sakramenter, de sværge aldrig, end ikke for Retten, de gaae aldrig i Krig, men leve blot af Handelen. Georges For er Stifter for denne Sekt, omtrent 1650 i Cromvels Tid. Wm. Penn er Stifter for Qvækerne i Vestindien, som nedsatte sig paa Pensylvanien, hvor de bygde Staden Philadelfia, han selv døde i London i det tredie Decennium af forrige 18te Sekulum.

Jøden var en meget lærd ung Mand, jeg troede dette af flere Omstændigheder, især var nok Medicinen hans egentlige Studium, han besad Levemaade og særdeles Goddædighed i sit Forhold.

Vi kørte ud igiennem **Damthor**, langs igiennem skønne skyggefulde Aller, hvor der paa begge Sider vare mange prægtige Huse, Giestgiversteder, Lysthaver, Caffehuse o. s. v. Jeg har 2 Gange rejst til Kiel fra Hamborg, men hver Gang af en anden forskiellig Vej, saaledes forrige Sommer som jeg over Ulzburg, Bramsted, Neumünster, Kellinghusen, Nortorf, men nu derimod paa den østlige Side af Landet giennem **Wandsbek, Lybek, Segeberg, Pløen** o. s. v. jeg vil derfor hidsætte de lagttagelser, som jeg paa hvert Sted har gjort, men just ikke binde mig til nogen streng Orden i Reise Routen, thi eller nødsages jeg til at benævne samme Steder 2 eller flere Gange. Dette blot sagt i Parenthesi for at hindre og forekomme Mistydning.

Ham og Horn, to skønne, dejlige Flekker tæt ved **Hamborg**, hvor Pragt og Luxus, Bygninger og Haver intet eftergiver Staden selv, der indrettes aarlig flere nye Anlæg, men ofte med mere Bekostelighed end med

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

sand Smag. Man seer prægtige Eqpiger, pyntede Damer behængte med Juveler og rige Kiøbmænd at spadsere her daglig, nogle have deres Sommerbopæl her, og nydelige Lyststeder.

Wandsbek, bekendt for endeel Danske af Tallotteriet, som der trækkes - desværre at dette malum necesfaium endnu skal vedblive, endskiønt derom er sagt og skrevet saa dyrebare Sandheder. Men om det er nyttigt i sin nærværende Forfatning for Staden, for Landets Borgere, det forstaaer jeg ej at bedømme. Wandsbek er en kiøn Flekke, ikke just liden, thi den er næsten halvandet hundrede Huse og Gaarde, er kun beliggende 374 Miil fra Hamborg, og har mange Fabrikker, Manufacturer, Professionister, Handlende, Lærede og Noblesser. Konst og Natur har gjort meget til at forskiønne Stedet, men især Nærheden af Fri Rigsstaden, hvis bemidlede Indvaanere udvælge der deres Sommer Residencer. Grev Schimmelmans Palæ ligger ved Byen, et prægtigt og stort, har en vidtløftig og kostbar Have, med mange Plantninger i Nærheden af de skiønne Træer baade Under og Overskov. Endeel Agerjorder, Enge, Møller, Avlsgaarde, Landsbyer og Flekken Wandsbek selv tilhører Greven, dog under Betingelse, da det Hele blev ham for en 40 Aar siden overdraget af vor Konge, at det ikke maa sælges til nogen Fremmed uden det danske Hoff Forevidende.

Schloss Ahrensburg (Grev Schimmelmans Palæ) 1869

Grev Schimmelman

Man spiser og bevæertes godt i Wandsbek, med de udsøgteste Retter, naar man forlanger det, dog er det dyrere end i Hamborg, den røde Viin kan jeg ikke rose, men den Rhinske smager af Druen og er ikke kostbarre her nu, end den var i Kiøbenhavn 1668, da Viinhandlerne fik Tilladelse at tage 28 pz dansk for Potten, men 28 pz. den Gang var da bedre end 68 pz. nu i vore Tider.

Megen Agerdyrknings Flid finder jeg omkring i Nærheden af Wandsbek, men hvor man kan faae Giødning nok, og har Formue til at give Jorderne oftere Pløjninger, og imellemstunder en rensende Sædeart, samt Blanding med den Jordart, som selve Ageren behøver, enten leret, muldet eller sandig Jord, der kan man gjøre Flyvesandet selv frugtbringende, hvorpaa man har overtýdende Beviser ved Arresødals anlagte Huse og Plantninger i Sjælland.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Rheinfeld (Reinfeld), en liden Flekke, omgivet med Skov og Plantninger, derved ligger et gammelt slot, hele Amtet har sit Navn efter dette Sted. Nogle af Bygningerne ere meget kiønne, og Giestgiverhusene smukke og ordentlige, da Landevejen til Lybek fra Hamborg løber her igiennem, men denne Landevej er kun maadelig vedligeholdt, da Grunden deels er leeragtig, deels løs Sand, og man mangler de unødvendige Steen og Gruus til Opfyldning, endskiøndt Grøvter dog haves paa Siderne.

Schloss Reinfeld (findes ej mere)

Her i Omegnene ere endeel betydelige kongelige Skove, hvorved ere ansatte Ober og Under Forstbetientere, for dermed at have Tilsyn. Indvaanerne dyrke deres Jorder ret godt efter Agerlandets Beskaffenhed, da nogle Strækninger ere lerede, andre sandede, jeg saa baade Hvede, Byg, Rug og Havre, som stod i den ønskeligste Grøde, men jeg saa og hos en Landmand: Thaers Einleitung in d. Landv. liggende paa hans Vordende. Nogle bruge Parkedynd og Oprensninger af gamle tilgroede Grøvter, som Giødning paa Agrene, hvor det udsprede, knuses med en svær Tromle og siden nedpløjes, som viste bedre Afgrøde end selv de Agre, som øllene havde faaet Qvæggiødning.

For det meeste har hver Landmand sin Jord inddelt i 9 Kobler, nemlig 5 til Sæd og 4 til Græs, men dog er deri nogen Undtagelse efter Agrenes Beskaffenhed, mig synes, at de tage for mange Halme af Jorden, derfor er ogsaa Græsset tildeels kun kort, thi Kløversæd dyrker de ikke af nogen Betydenhed. Desuden giøde de kun tyndt, thi en Bonde fortaalde mig, at til en Tønde Land, 12000 kvadrat Alen brugte han 20 Læs Møg, hvert Læs beregnet til 20 Centner.

Rheinfelderne pløje Jorden ofte saa den bliver skiør, men Agrene give de en høj Ryg i Midten, som andre Egne ikke ansee for gavnligt. Plovene ere meget simple og lette, kun lidet Jern er derpaa i Sammenligning med Vore. De fleste Bønder giøre selv alt Træværket, men naar en Plov kjøbes, kan man have den ganske færdig med Jern og alt for 3 Specier omtrent.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Ved Tærskningen giver Bonden Daglejerne for Arbejdet den 13de Deel af alt hvad det blive tærsket og intet videre, hverken Penge eller Kost, men Rensningen skeer ved en Maskine, og gaaer meget hurtigt, og Kornet bliver særdeles reent og smukt.

Frugthaverne havde intet fortrinligt hos sig, kun de almindeligste Kiøkkenurter, Kaal, og nogle Træer saaes paa de fleste Steder, derimod lægge de megen Vind paa Kartoffler, da de udgiøre deres fleste Maaltider, maaskee de bruges alt for meget, som nogle Kyndige vil have lagt Mærke til. Indbyggerne avle ogsaa deraf en 50 60 Fold, og dyrke dem altsaa som en Næringsgreen til at sælge.

Hestene ere stærke og fyldige men ej store eller smukke. Qvæget er smaat, men skal malkes meget, dog kan man kiøbe en Koe for 9 12 Specier. Af Kalve tillægges kun Qvierne, Tyrekalven fedes og slagtes, da man ej afgiver sig med Studehandel eller Studepløjning. Faar og Sviin havde de kun til eget Brug, men Giæs og Kalkuner opklækkedes en stor Mangfoldighed af til at sælge, en gammel Kone vogter dem, som er bedre end vore Bønderbørn, som derved forsømmer Skolen.

Bønderne klage meget over Tienestefolkenes Egensindighed og den store Løn de fordre, som foraarsages tildeels derved, at saa mange udvandre til de store Stæder at tiene, da de tilbageblevne veed at giøre sig kostbare. De yttre og undertiden Misnøje med de nye Kirkeskikke, foranlegiede ved Agender.

Her i nærheden ere tvende Messingfabriker, hvorpaa der aarlig forarbeides næsten 30000 Pund Kiedler og andet Messingkar, tilhørende Hartmann i Lübek. Her er og et godt Teglværk, hvor der aarlig brændes 2000.000 Tegn og Tagsteen, som bortskibes paa Floden Crawe, der er i Nærheden.

I Rheinfeld selv er der 30 Professionister, foruden endeel i de omliggende Landsbyer, især gives her mange Vævere, som arbeide en stor Deel uldene og linnede Tøjer, tildeels for Udførsel. Pottemagerne have her en særdeles god Leerart, hvoraf de giøre smukke og stærke Kar.

Lybek er kun 3/4 Miil fra Rheinfeld, men min Beskrivelse derover bliver kun saare indskrænket, thi jeg var der blot et par Timer, og fulgte derhen med Qvækeren, som havde Handelsforretninger at afgiøre. Denne Fri Rigsstad seer prægtigere ud end Hamborg, naar man seer den fra Landevejen med dens mange Taarne of Spiire, men Indkiørselen i denne Fæstning er mørk og skummel, igiennem to store og en mindre dunkel Hvælving. Smale Gader, omtrent som Peder Madsens forud i Kiøbenhavn, og høje graae skimlede takkede Gavle paa Husene, og mange Vinduer i disse brandmurede Bygninger, der ere prydede med Karnapper og Bislage. Hist og her ere enkelte nye, smukkere Huse, men det største Antal Gothiske. Handel, Rigdom og Fabrikker skal være betydelige stor, og Skibsfarten anseelig. Skibsbroen var og værd at beskue i flere Henseender.

Fra Taarnet paa Domkirken saa jeg adskillige Steder i Nærheden, og Situationen var gandske behagelig. Staden er just ikke saa stor som Hamborg, med er desto tættere bebyggt, har ej heller de mange Kanaler, Broer og Kraner. Fæstningsværkerne have ej et skiønt Syn fra Taarnet, saavel Raadstuen som de andre Kirker og publike Bygninger, men, som oven er sagt, de fleste Gader ere meget smale, saa neppe 2 Vogne kan passere forbi hinanden.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Lubek ca. midt 1800

Min Ledsager viste mig Staden Razeburg, der ligger paa en Ø, ved en liden Strøm der staaer i Forbindelse med Traven, viiste mig Møllen i det Laumburgiske ligeledes ved en Strøm der løber til Lybsk.

Ratzeburg ca. 1669 og idag.

Travemunde, en fæstning, hvor Floden tager sit Udløb ved en stor Sø, ved Breden af samme ligger Flekken **Dassard (Dassow)** i det Meklenborgiske. Vi kunde se langt ind i Holsten til Segeberg, Oldelslohe, Heder, Moser og Skove, men Hamborg kunde vi just ej faa tydelig øjne, skjønt den kun er i 8 Miles Frastand.

Luxus og Pragt er just ikke saa stor som i Hamborg, men der opholde sig dog mange af de saakaldede Fornemme, især fra paagrændsende tyske Egne. Der ere mange Pakhuse, mange Boutiker og et betydeligt

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Vareoplæg af alle Slags, da Handelen er meget udbredt, og fra Lybek gøres der idelig Forsendelser til Danmark, Norge, Sverrig og Rusland, saa Kiøbmandsstanden især er den blomstrede tilligemed Fabriker og Dugmagere.

Jeg taledes med en ung Negotiant, som ret godt kiendte vore Sjællandske Egne og vore Handlende, han berømte tildeels vore Kiøbmænd, kun beklagede han, at Coursen paa vore Banco sedler var et stort Tab baade for Kiøberen og Sælgeren, især naar rede Penge og ej just Tuskhandel skulle afgjøre mellemværende Regninger. Ved ham erfarede jeg det Modsatte af den gængse Talemaade hos os Danske, naar nogle Drikkevare ikke ere af tilbørlig Godhed, da siger man det er lybsk Viin, der er Flensborg Brændeviin - ja vel, naar man vil have godt Kiøb, og lige Quantitet, bør man og finde sig i Qualiteten, men vil man betale tilbørligen, kan Lybek levere Viin og Flensborg Brændeviin, som ikke skal kunde faaes bedre i den danske Residents stad, det veed jeg af Erfarenhed.

Der er intet hos os Danske, som saa ofte benævnes og skrives som Ordet Lybsk, thi derefter beregnes alle vore Postpenge, vore tydske Handelsvare o. f. f., en Skilling lybsk høstes jo paa alle Posthuse, selv i Jyllands fierneste Egne, en lybsk Alen, Pund, Anker o. a. dl. veed jo vore Kiøbmænd idelig at tale om, naar man synes at deres Priser nok kunde være lavere, men de begegne Indvendinger dermed, at Maal og Vægt hisset er mindre end vores. Of hvad Lybske har været tilforn for Danmark i Freds og Krigstider, da Staden var iblant Hansestædernes, det kan Historien fra den tid noksom fortælle os. Vel at vi have afkastet Aaget for saa vidt, og at vor Søfart nu kan levere os de fleste Fornødenheder.

Paa Vejen imellem Wandsbek og Lybek fandt jeg ikke Lejlighed til at gjøre nogen synderlig lagttagelse, thi deels var Egnen ikke indtagende, deels hindrede Regnen mig at beskue de forekommende Ting, mange Kroer, nogle Landsbyer, enkelte Gaarde o. s. v. saae jeg, men det er og alt, jeg blot saae dem, Bygningerne fortiende Carakteren Laudab, men nogle vixhaud. countemn. I Sandersleben, en Kirkeby, opholdte vi os noget, for at nyde Forfriskning, og i Rheinfeld toge vi Natteherberge, hvor der tilstrømmede allehaande Folk, formedelst det fugtige Vejr, saa vi om Aftenen havde behageligt Selskab, der morede os med Fortællingen om Krig, Litteratur, Oeconomie, Handelssager, Overtroe, Vantro, Pralerie og sand Philosophie.

I saadant Selskab er det baade ondt og godt at være alt for taus, kun at man først undersøger hvad Folk man har for sig, og om man er Æmnet voxen, hvormed der handles, derefter veed man, om der bør tales eller ties.

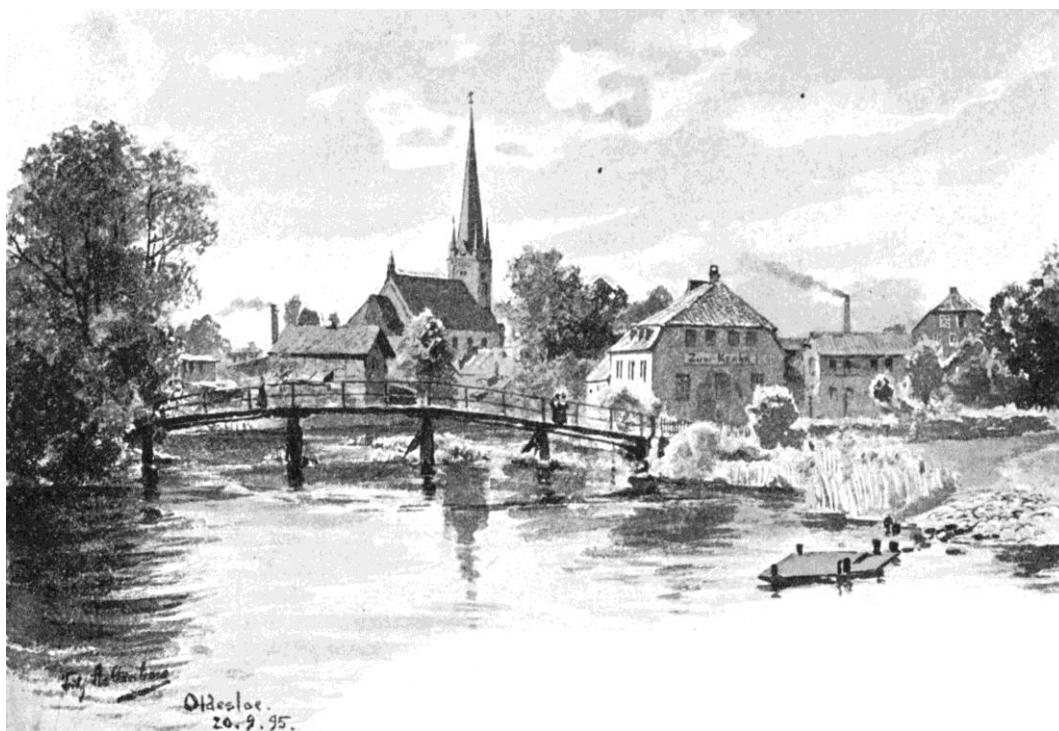
Oldeslohe, en gammel Stad, bekiendt af sit Saltkogerie, den ligger en Miils Vej fra Rjeinfeld ved Trave Floden, og er nu desværre bleven smuk i mange Gader, desværre siger jeg, formedelst den Brand der for nogle Aar siden (1798) ødelagde det meste af Staden, nemlig 470 Huse og Gaarde, ved et blot Tilfælde, at en Brændeviinspande slog Hatte op, Luen slog ud i og stak Huset i Brand. Storm, maadelige Sprøjter og Borgmesterens Sygdom bidrog altsammen til at fordoble Ilden, som rasede, efter Fortælling, meget gyselig. Ved Opbygningen igien gik det her som i Kiøbenhavn, Muursvenne og andre Haandværksfolk fordrede en overdreven høj Betaling, og man maatte give dem hvad de forlangte. Men de ny Bygninger ere nu opførte med Smag og Zirlighed, saa Stadens Udseende derved meget har vundet. Naturligvis ere nogle blevne Fattige ved Branden, uagtet alle de mange og betydelige Gaver, som fandtes de Nødlidende i Penge, Korn, Fødevarer, Klæder, Senge, Linned, Bohave, Steen, Kalk og Tønner, men de fleste Professionister og Kiøbmænd dog snart Tabet formedelst det mere de igien have faaet for deres Arbeide og Vare.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Der var tilforn en Vej fra Oldeslohe langs med Floden Trave, som var meget slem at passere, og undertiden høist farlig ved Flodens Opstigen for alle Rejsende, denne Vej er nu saare godt istandsat, og virkelig saa trofast anlagt, at den kan trodse Vandets Magt, og de gyselige lybske Fragtvognes Tyngsel, thi alt Gruset og gamle Muurstumper ved Ildebranden i Staden bleve udførte til at at fylde en Base med paa denne Vej, i en Højde af 3 - 4 Qvarteer, og paa et Sted som her, hvor naturlige Gruus og smaae Steen ej findes paa Marken, der blev Branden dog til nogen Nytte.

Staden omkring har betydelig Agerland, dog for en Deel sandet, og gode Enge ved Floden, den staaer og i Matriculen for 25 Plove. I Omegnen af Staden gives der mange flittige og drivtige Bønder, som ogsaa deres Marker og Qvæg bære vidnesbyrd om. Man seer store Høestakke ved Gaardene, herligt Korn i Væxten, Kløverstykker nu færdige til anden Afhugning, stærke fyldige Heste, skikkelige store Køer, og mægtige blandede Møddingshobe, der alt bidrager til en god Agerdyrkning. Kartofler dyrkes kun til eget Brug, og Haverne ere vel plantede med Jord smat Træfrugter.

Oldeslohe 1895

Endeel store Herresæder med smukke, kostbare Bygninger ere her i Nærheden, saasom Børstel, Klincken, Tralau, Blumendorf, Schulenburg, **Nütschau** o. a. fl. Den første er nylig købt af en Hollænder, og betalt med mere end 3 Tønder Guld, der holdes et Par hundrede Køer foruden Heste o. s. v..

Landevejen fra Oldeslohe gaar langs med Trave Floden, som man har paa venstre Haand, igiennem nogle skønne Landsbyer forbi **Fresenburg** og Slottet **Trawendahl (Traventhal?)**, bekiendt af Fredsslutninge 1700, indtil man øjner de stejle Bierge og Staden: **Segeberg**. (Bad Segeberg?).

Segeberg i Bagien, en gammel Kiøbstad, som har omtrent 5 - 6 Snese Huse, der just ikke ere hæsleige, men ej heller efter den nyeste Smag. Den ligger ved en stor og to mindre Søer, har nogle smukke Situationer især

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

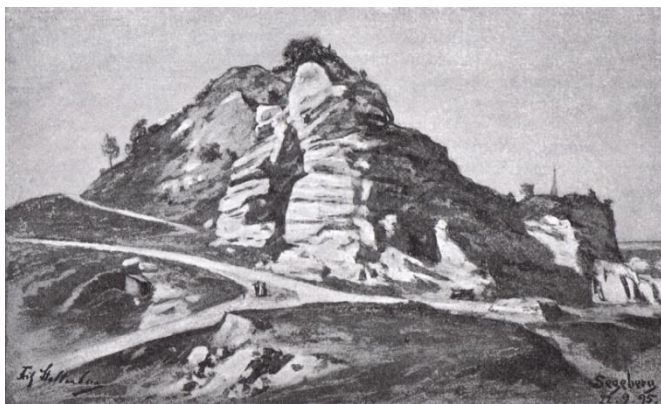
fra Kalkbiergene, hvor man kan see Hamborgs, Lybeks og Lyneborgs Spire. Staden har mange Jorder, og staaer for 26 Plove, men meget deraf er Hede, Lyng og Sand. Handelen er ikke af stor Betydenhed, men Indbyggerne have meest Næring af Haandvæker og af Kalkbrudet, som sætter mange Hænder i Beskæftigelse, da det er saa nær beliggende ved Byen.

Indbyggerne ere simplere og goddædigere i deres Væsen end andre, som boe i Nærheden af Fri Rigsstaden, men Giestgiveriet og Beværtingen maae man tage til Takke med, som det falder, er man kræsen, kommer man i Forlegenhed. De publike Bygninger have intet fortrinligt, og Vandet syntes ikke t have den bedste Smag.

Jeg besteg Kalkbierget, en skøn, prægtig viid Udsigt, i Henseende til Længden af Øiesynet, men intet romantisk eller fortryllende. Lynghede og Sand øines kun i en forskrækkelig lang Strækning, saadan en Flade af Ensformighed, kan man ej udholde længe at stirre paa og beskue. Saadant et Øde, hvor der ikke opdages et Dyr, en Fugl, en Banke, Dal eller Bæk, bliver snart modbydeligt, kun ved at nedskue paa det lille Segeberg og de adspredte Kalkstumper ved Biergets Fod, og de smaa Baade i Traven giver Tanken nogen Adspredelse.

Kalken brydes i Bierget og deels brændes i dertil indrettede Ovne, deels bortføres til andre Egne i Holsteen, dog ikke saa meget nu, siden Kalkbrudet ved Breitenburg? er komme i saa stor Drivt. Den Kalksteen som her findes, er mere hvidagtig, end almindelig, og er især fortræffelig til Udpudsninger og Vægges Hvidtning, men er mindre stærk til Muurarbeide, hvorfor der og føres saa meget af den brune Kalksteen fra Faxe til Holsteen, og tildeels føres med Skibe giennem Kanalen, for at bruges til stærke Brandmure. Her ved Segeberg er ingen Forsteener (Petrefazla) i Kalkbrudet, som ved Faxe, men Materien har nogen Ligning med Kalken paa Saltholm, Mariager og Dougberg, dog overgaaer den alle disse i Hvidhed, men det er let at bryde, i Forhold til den Faxeske, der er bruun, haard, knortet, og sidder Klippefast i Moderbierget, da denne derimod tildeels lader sig spalte i store Stykker.

Der blev i Fior nedsat en Kongelig Commision af Professor Manthey, de Herre Lercke, Hansen, Holm og Commess. Luckner, for at undersøge det Segbergske Kalkbrud, og give det hele en fordelagtigere Indretning især betreffende Kalkens brænding der paa Stedet, som efter Fortælling skal have havt en forønsket Virkning til Indtægternes forøgelse for den Kongl. Kasse, da hele Værket drives for HS. Majestæts regning.

Bag Segeberg Kalk Berg 1895 og idag

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

I Omegnen af Segeberg, hvor der er saa megen Lyng og Sand er det besværlig at rejse, forbi Øjnene lide saa meget af det finde Støv, især ved stærke Stormvinde og lang Tørke, da Sandet staaer i Skyerne over Veien, som en Støtte, det bedste Bevarings Middel ere de brugelige Øienglas indfattede i Horn, og syede paa et Stykke Saffian, hvilket befæstes omkring Hovedet, som giver fuldkommen Plads for Synet, og hindre Sandet at befæste sig i Øiet, men man indaander ogsaa meget af dette skarpe Støv, dersom et tillige et tyndt Flor er foreenet med Øjedækket. En saadan Maske maatte jeg her forskaffe mig, og derved trodsede de støvede, sandede Veje.

Omkring i Segeberg Amt, hvor der er nogen Skov, gjøre Bønderne Kulbrænden til en saare vigtig Næringsgreen, da de sælge meget til Hamborg, til Elmshorn, ja til Holland, en hver Tønne betales med 24 30 pz, hvorpaa de skal have 100 pr. C. Gevinst, Træet og Umagens Værdie fra draget. I Særdeleshed drives Kulbrænderiet betydeligt i Landsbyen **Kaltenkirken**, dog aftager denne Næringsgreen meere hvert Aar af Mangel paa det fornødne Træ dertil, dog paastaae Sagkyndige, at der endnu i Segeberg Amt brændes aarlig omtrent en 10 Tusinde Tønder Kul fornemmelig af Avnbøg og Elle, da de andre Træsarter ikke haves i den Overflødighed eller fremvoxe saa hyppigen. Den hele Omgang med Brændingen i Miler er ligesom man bruger i Sjælland, især i Frederiksborg Amt.

Bønderne selv afgive sig ikke med dette Kularbejde, de leje Huusmænd til at hugge Træet, spalte det, sætte og brænde Milen i visse bestemte Dage og Nætter, efter deres Størrelse, da de betale 5 - 6 - 8 Mk. for saadan en Mile. Men disse egentlige Kulsvirere have og noget raat og burlesk i deres Væsen, jeg saa dem i Segeberg og deres Physionomie var slet ikke fordeelagtig.

Træet til Kulmiler fældes hele Vinteren, opstables og brændes, især i de længste Dage om Sommeren, men en Bondesagde mig dog, at det bedste Kul frembragtes af det træ, som fældes i Maj Maaned, fordi det da slipper Barken lettest og lader si afskalle, men saa bør det derefter udflekkes og henstaae i Stabler et halv Aar, fordi jo tørrere det er, jo bedre og mere kul afgiver det, og det barkeløse behøver ikke saa lang Brænding, som det andet, ej heller svinder saa hyppig bort i Aske, men de fleste lader Barken blive derpaa, for at slippe desto lettere.

En Miils vej fra Segeberg begynder Egnen at blive noget kiønnere, formedelst endeel vel situerede Landsbyer, Gaarde, Slotte, Skove, søer og Bække, jeg erindrede ikke alle, kun nogle vil jeg hidsætte, saasom Schakkendorf, Blunk, Stoksee, Dirzen, Aseberg og det nydelige Freudenhof, en Herregaard, beliggende paa en Odde, men naturlige og plantede Træer ved Bredden af en cirkeldannet Sø, som kun hist og her skimtes imellem de nedhængende løvrige Grene. Bag ved Søen er atter Skov, Buskase og Banker, det hele er malerisk skjønt.

Almuens Sprog her er vanskeligt at forstaae. formedelst Ordene, som afsnappes eller gandske forandres fra det øvrige Plattyske, men de fleste Folk ere godt klædte, vel skabte og af et smukt Udseende, de have noget raskt, fordeelagtigt indtagende hos dem. Agerdyrkningen er ikke slet, thi meget god kan man ikke kalde den. Kreaturerne ere trivelige men kun smaa, men Husene ere ret kiønne.

Pløen, en liden Stad, omgivet med store og mindre Søer, der have mange Holme og smaa Buskaser. Denne Stad tilligemed hele Amtet tilfaldt Kongen af Danmark 1761 ved Hertug Fridrik Carls Dødsfald, og er ingen ubetydelig Andeel, da Amterne, 5 i Tallet, staae i alt for 360 Plove i Matriculen. Byen har en yndig og skøn Beliggenhed med Søer, Skov, Banker, og forskiønnes end mere ved det tær hos liggende fordum

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Hertugelige Slot, paa et høit Bierg, hvorved er indhegnet Dyrehave, og andre skønne Frugthaver. En Udsigt herfra haves, som er sielden, formedelst de mange frapante Afvexlinger for Øjet.

Pløen Slot 1871

Den sidste Hertug af Schleswig-Holstein-Sonderburg-Plön, Hertug Friedrich Carl med familien i 1759. Fra Venstre hans yngste datter, Princess Louise Albertine, Princess af Anhalt-Bernburg, Hertug Friedrich Carl, hans ældste datter, Princess Friederike Sophie, Hertuginde af Erbach-Schönberg, han hustru Hertuginde

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Christine, født Reventlow, hans moder Dorothea Christine, født Aichelberg, og endelig hans anden datter, Prinsesse Charlotte Amalie, Hertuginde af Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg.

Pløen er ellers i de sildigere Tider bekendt af Greve Waldemar Schmettou, Krigsmand, Skribent, og en svag Korsdrager af Gigt og Krampe. Vel, at han endte sine Dage fra denne tids Pinagtighed, maaskee hans store Smerter var Medaarsag til, at han ytrede sin harme og Uvillie noget for dristigen. I hans Vaaben staaer er brækket Egetræ om Omskrift: Frangor non Flector.

Jeg troede at have seet endeel smukke Prospekter i Danmark, saasom adskillige Steder i Wordingborg Amt, Esrom, Holsteinsborg, Svendborg, Weile, Colding o. a. fl. men Pløens Omegn lige til Eutin overtreffer alt hvad mit Øje endnu har erfaret af synlige maleriske Behageligheder, thi her ere store og meget smaa Søer, der med Bække staae i Forbindelse sammen, her ere ranke Skovtræer, mindre buskede Underskov Høje, Banker, Dale, adspredte smaa Lunde, græsrigge Enge Kornbedækkede Agre, enlige Steeder, smaae Landsbyer, nydelige Flekker, Kirketaarne, Møller, Skibe og Baade i de 10 - 12 forskellige Vande, græssende skønne Creature, landlig Beskæftigelse af Bonden, Fiskeren, Hyrden og Vedhuggeren. Nej! aldrig har mit Øje seet det prægtigere! men hvo formaaer at beskrive det? hvorfor rejse ikke vore Malere til Pløen for at aftegne Naturen i sin sieldne mageløse Pragt? Husene i Pløen ere ikke prægtige med ret kiønne, og Kirken er pyntelig, jeg havde ellers for liden Tid til at betragte Bygningerne, Gader og andet, som Flid og Konst kan frembringe, thi jeg kunne ej see mig mæt paa alt det fortreffelige Skønne, som Naturen her frembød for det forskende Øje. Gid jeg var Landskabsmaler! dog, dertil skulle jeg have et qvart Sekulum paa Bagen, og endda, maaskee jeg blev en Fuser, qvid fit Mæcenat ut.... siger Flacius, og der er bedst man bliver hvad man er, som forud Herremanden i Jylland, dog, denne Historie blive her for lang, det er godt at have noget tilgode til en anden Lejlighed. Jeg havde gierne blevet en Dag over i Pløen, for at vandre omkring i Naboegnene, men de tvende af vort Selskab ville forblive nogle Dage i en nær ved liggende Stad, Eutin, og altsaa her ville tage Afsked, men Studenten og jeg besluttede at opofre en halv Dag for at ledsage dem derhen, og der endelig sige dem et forbindtligt Farvel.

Eutin, den tydske Biskops Residence Stad, ligger ved en Søe, der hænger sammen ved en liden Aae med de Pløenske. Situationen og Omegnene er yndige, den har mange Kilder og Springvande, der tildeels ledes

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

under Husene. Bygningerne ere for største Delen pynteligere end i de største Stæder, og Indvaanerne belevne, artige og giestfrie. Som Elsker af en viid og lang Udsigt, ombyttede jeg min lille Rejsekikkert her hos en Optikus, og fik en messing Dollond imod 2 Spec. Tillæg. Jeg ville strax prøve den, thi under disse Betingelser var Handelen sluttet, at om jeg ikke var fornøjet, skulle Byttet gaae tilbage, jeg søgte om og fik Tilladelse, at bestige Kirketaarnet, min Ledsager viste mig Stæderne: Lytjenborg ved en Arm af Østersøen, hvor glad var jeg, da jeg saa min kiære Landsmand Østersøen igien. Oldenburg ved en Strøm og Flekken Grube ved samme Strøm, der kommer fra den store Selenter Søe, og danner en Øe tvers over Landet ud imod Havet, i hvis Spidse Heiligenhaven er beliggende, dog er denne Strøm ey bredere, end man ved Broer kan kiøre derover paa flere Steder. Saa har jeg da med bevæbnet Øje og en prægtig Kikkert beseet fra Eutins Taarne den østlige Spidse af Holsteen, hvor jeg just den Gang, ej som Rejsende, kunde komme. Jeg saa mange Gienstande fra denne Højde, men beskrive dem kan jeg ikke, blot allene kan jeg sige, at jeg ved Synet har erfaret Beliggenheden af Lytjenborg Oldenburg, Neustadt og Grube. I Nærheden af Eutin saa jeg Marker, Enge, Skove, Kreaturer og Bøndergaarde, som vare det, de burde være. En uforglemmelig Erindring tager jeg med fra Eder. I herlige Eutinske og Plønske Egne, Kommer jeg atter til Holsteen, rejser jeg gjerne 10 Miles Omvej for at see, hilse og beundre Eder atter og atter.

Eutin

I et Giestgiverhuus paa Vejen fra Eutin spiste jeg til Middag i Selskab med en midaldrende Pløner, som talede godt tydsk og sagde mig adskilligt om Byens Beskaffenhed, der for endeel ikke just kan interessere Læserne, kun dette: Byens Folkemængde viste han mig af Ugeblad at være ved Optælling forrige Aar 1805 Invaanere, nemlig 1264 over og 541 under sexten Aar. Paa Slottet allene var 106 Personer og 80 Dragoner af de der inqvarterede Militære. Ved Anledning af de velsmagende Brasen paa Spisebordet, fortaalede han mig om de mange Slags Fiske som her hver Dag fangedes i Søerne og Strømmene, men at Pløns Indvaanere dog havde Vanskelighed ved at faae det Fornødne til Husholdningen, fordi Fiskerne solgte ofte deres hele Dræt til Prangerne, som bortførte Fiskene andensteds hen, hvor Prisen var anseelig, ja at ferske Aal, Gedder og Brasen kostede 2 - 3 pz. Pundet, og endda neppe at faae for Penge, uagtet den store Mangfoldighed som falder. Aalefangsten drives til megen Fuldkommenhed, og en Pastor Suhr i Pløen har skrevet en lærd og nyttig Afhandling derover, som de kyndige Fiskere tage til Efterfølgelse, da smilede jeg og tænkte paa Historien om Aale Provsten ved Odense, som maaskee er de fleste Fyenboer bekiendt! Men endog dette nedværdiger slet ikke Mandens Aske, thi fordi man finder Lyst til Aalefangsten, derfor kan jo Præste Embedet forrettes med al tilbørlig Nidkierhed, og maaskee mangel en Præst, der finder Moroe i

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Jagt, Fiskerie, Agerbrug o. s. v. gjør mere og sandere Nytte paa rette passende Tid, som Religionslærer, end en anden, der indeslutter sig i sit Studerekammer, beskæftiget med lærde Skriverier, Sproggrandskning o. dl., men fejler det vigtigste: Menneskekundskab, og Munterhed til sine geistlige Forretninger, fordi Tanken er sløvet ved lærde Grublerier, og Helbreden svækket ved for meget stillesiddende Arbejde.

Slottet i Eutin

Prez (Preetz), en stor Flekke, ved et anseeligt riigt Frøkenkloster af samme Navn ligger ved en liden Flod Bornbek er stiftet Anno 1216, har en Priorinde Provst og 36 Frøkener, Klosterets Distrikt er meget betydeligt, og staar for 270 Plove, dertil hører det saakaldte Probstej, bekiendt hos os af sin særdeles skønne og rene Rug, og af Almuens besynderlige særegne Klædedragt, jeg saa nogle deraf i Prez, men beskriver Dragten tør jeg ikke, da jeg mangler Benævnelse til al den underlige Takkelse som især Qvinderne pryde sig med, men man kan gjøre sig en Forestilling derom, naar man seer Kobberstykket over Føringerne i Pontop. Atlas Tom. S. 728 skiønt der dog er megen Forskiellighed i begge Dragter. Til dette Prodstej høre adskillige Herresæder og 2 store Sogne. Alt beliggende ud imod Østersøen, de ere tarvelige, flittige Fok, som dyrke deres Marker og Haver til stor Fuldkommenhed, da de sælge en heel Deel Korn, Frugter, Smør og Fedevare.

Pertz Kloster er desuden i Besiddelse af mange saakaldede Skovbyer og 21 adelige anseelige Godser, det har sin egen Klosteret og andre fortrinlige Privilegier. Klosteret og selve Flekken har en behagelig Beliggenhed, omgivet af skovbegroede Høje, kornrige Marker, dejlige smaa Buskaser, speiklare Vande, og Qvæg der har Fedme og Storhed, som det bør have i saa overflødige Græsgange. Al denne Mangfoldighed er til, blot for at føde nogle adelige Piger, som ikke i sin Tid kunde blive gifte, jeg lod Phantasien have sin Betænkning derved!! Mon det ikke var bedre at være en skikkelig Madamme der har Levebrød og giver Staten Afkom, end en fornem indesluttet Klosterfrøken, der maae henslide sin Tid ubekiendt med Ægteskabs og moderlige Glæder? Ja vel, men der kan gives antagelige Grunde til Valget af dette Klosterliv. Er Valget frivilligt, saa har jeg ikke et Ord meere at sige. Jeg saa her meget smukt Snedker Møbelarbejde, at Smag, Nethed og Politur gandske fuldkommen, derved fik man Anledning til at fortælle mig om en Konstner her navnlig Dichmann, som forfærdigede meget skønne Hakkelse Maskiner, jeg lod mig henvise

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

til Manden, som fortaalde mig, at hans Maskine skar 15 Tønder Hakkelse i en Time ved 4 Menneskers Hielp, men da jeg hørde Prisen 400 Rd. saa kunde jeg ikke vare min Patriotisme at yttre sig, og sagde, vi have en simplere Hakkelses maskine paa Bekkeskou og paa Giorslev, hvor en Hest skiærer dobbelt saa meget i en Time, og Maskinen koster neppe det halve, Konstneren rystede paa Hovedet loe og tænkte maaskee at jeg ville binde ham noget paa Ærmet, og havde han vidst at jeg var dansk, ville han ventelig have betragtet mine Yttringer endnu ufordelagtigere, men i Nærheden af de Tydske, ere alle Opfindelser i deres Tanker: unvergleislige.

Kloster Preetz, Klosterhof, Preetz, Germany

Paa Vejen fra Pertz til Kiel har man bestandig den bugtede Strøm som løber ud til Havnen paa højre Haand tilligemed mange smaa Søer og Bække omgivne med Buskværk, der gjøre Egnen indtagende, og de Steder man passerer igiennem, hvor iblandt **Paisdorf (Raisdorf)** og Elmsenhagen? de vigtigste, vidne alle om Indbyggernes Velstand og Venskabelighed, og selve Bøndernes Aasyn vidne om at de ere lykkelige og fornøjede, men de føle dem selv, og Yttre denne Selvfølelse og Værd ved mange Lejligheder.

Her mødte jeg nogle af de store Fragtvogne hvorom jeg har talet i forrige Blade, da de rejse med disse gyselige optaarnede Læs fra Hamborg til Kiel. Naar Vejene kun ere passable blive saadanne store Vogne særdeles nyttige for Handelen, men de fordærve og snart de ugentlige Vejforbedringer ved deres Tyngde, og kom de paa vor ellers gode Landevej fra Kiøbenhavn til Kiøge, ville de snart skiære Huller.

Nu kunde man see Kiel, men før jeg beskriver denne Stad, maae jeg i et par blade melde noget om den anden Vej fra Altona og hertil som jeg ovenfor benævned.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

I det første Giestgiversted Ebendorf, traf jeg et Selskab, hvoriblant en Altonaer og Hamborger havde Ordvexling imellem sig indbyrdes om det Altonaiske Politie, denne paastod, at man overdrev Sagen og gjorde for meget af den offentlige Opsigt og Paapassenhed, men især at Underbetienterne og Gadevægterne om Aftenen udøvede deres Pligter alt for bogstavelig, meer end deres Chef ønskede og at de bragde mange i Arrest som Dagen derefter befandtes at være ærlige Borgere o. s. v. Den danske Undersaat indvendte, at deres Foregivende kunde vel have nogen Sandsynlighed ved enkelte Tilfælde, og at intet i Verden var fuldkomment, men at det Altonaiske Politie derimod gjorde alt mueligt til den offentlige Sikkerhed til Medborgernes Rolighed, til Gadernes Rensning og Oplysning om Natten, og bedre er det at Vægterne ere noget for forsigtige end søvnige og efterladne, bedre er det, at syngende og støjende Nattevandrere gives en taalelig Arrest, end at forstyrre hele Gadens sovende Indvaanere, og derved bragde han den anden til Taushed.

Om denne hele Paaanke er siden udkommet en liden Piece. Hamborg 1802, under Titel: Die Altonaische Polizey, som er værd at læse, koster 4Lz, da den indeholde en udførlig Fortælling om de Ubehageligheder, som ere indtrufne om Aftenen for adskillige Spadserende, og om Vægternes store Myndighed i Altona. Dog kan jeg ikke sige, at have erfaret noget af et for strængt Politie i Altona, thi sildig har jeg gaaet til mit Herberge, men rolig og stille, følgelig hat ingen Vægter tiltalt mig.

Igiennem slemme, sandige, mosede Veje, hvor der hist og her laae en enlig Gaard eller Huus, der havde saare tarveligt Udseende, og usselt Qvæg som drev omkring paa Lynghederne for at oppille det smule fremskydende Græs, siden til Ochsenburg, Langenhann og Hohenhorst, hvis Bygninger dog saae skikkelig ud, men Velstand var der vist ikke, da det er Hede og skarpe Egne, da Indvaanernes Vogne og Klædedragt røbede det modsatte af Formuenhed, og Sproget var mig særdeles uforstaaeligt især blant Bønderne formedelst deres underlige Dialekt. Derimod forstode de bedre mig, da de ere vante til det Højtydske, ved deres Produkters Afsætning til Hamborg og Altona, thi de sælge megen Boghvede, Rug og Havre, saavelsom Uld og Lam. De have Jorder til Gardene i Overflødighed, men Jordarten er sandet. De skiære og megen Fladtørv, som ogsaa Mosetørv, og have derved en Næringsgreen, da de kan afhænde en stor Deel deraf til Omegnene.

Ulzburg, en liden Landsbye, men Bygningerne ere smukke, og Jorderne ikke just meget sandede. Her en anseelig stor Kroe, hvor man kører midt igiennem, Huset fra den ene Ende til den anden, Giennemkørselen er saa rummelig, at deri er Plads for de Reisendes Vogne og Heste, paa begge Sider ere nette og rummelige Stuer og Kamre, dels for Værten selv, og hans Folk, dels for Fremmede, Sengene, Beværtningen og Opvartning er ganske ordentligt og godt, tillige er det billigere i Prisen end endeel andre Steder, men Passagen er her ogsaa meget stor, thi blot den ene Nat jeg laae der vare 9 Kammere besatte og 26 Heste i Stalden, man kan gjøre sig en Idee om Husets betydelige Brede eller Vide, naar jeg siger at der ere rummelige Værelser paa begge Sider af Indkørselen, og Højden paa Taget maae naturligvis være efter Viden, thi, som jeg før har anmærket, de fleste Kroen i Holsteen bestaae kun ag en enkelte Huuslængde, hvori rummes alle Fornødenheder: Qvæg, Hest, Vogne, Høe, Korn, Brænde, Tørv, smaa Kreature, Vaaningsværelser, Kiøkken o. s. v.

Her er et Toldsted, hvor alle Rejsende maae lade sine Vogne visitere, en stor Bom er anlagt tvers over Gden, og lukkes op til Siden, ikke i Høiden som vore Bomme paa de sjællandske Landeveje. Ved enhver Vogns Ankomst, fremkommer en Toldbetient og bringer den Reisende til Contoiret, vil han da lade sin Koffert

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

forsegle eller plumbere, deponerer han 10, 20 a 59 Rd, efter Varernes Beskaffenhed, som han igien kan hæve paa hvad Toldsted i Danmark, som han ønsker Varerne skal aabnes og gives Told af, hvis ej, kan han efter Tariffen ogsaa erlægge den her og faaer en Passerseddel i begge Tilfælde, som giver ham fir Passage igiennem alle andre holstenske Bomme, naar han foreviser samme for Oppebørsels Betienterne.

Jeg havde intet at angive, tog derfor en Betient med mig til Kroen, hvor alle mine Sager paa det allernøjeste bleve eftersøgte, om der ej skulle forefindes nogle toldbare Vare, thi intet er Contrabande, alt maae indføres, naar kun den stipulerede Licent deraf erlægges paa sit Sted, og det er en Høflighed af Vedkommende at lade et Bud følge med til Kroen, thi man er pligtig til at aabne og lade sig visitere paa eller ved Contoiret, men i saa Flad, maae man ej heller glemme at giengielde denne Villighed med nogle Styver, desuden betaler man for Passerseddelen, som saaledes var affattet efter nedenstaaende Formular.

" Der Herrn Wedel aus Amte Wordingburg im Seeland subret ein, eine Koffer mit gebrauchte Kledungsalucke und Rejsebedurfniske, Tassiren frej. Ultzburg 12. Jun. 1800

Controlirt N. M.

Andresen (L. S. R.) Zolner"

Igiennem en slem Hede med Lyng og Sand. Paa højre Haand sagde man mig at den store Segebergs Hede var, som ikke havde sin lige i hele Danmark i Henseende til viid Udstækning, hvoraf det meste var Sand og Moser, Paa venstre Haand kunde man see Skove og Bierge langt borte, igiennem nogle enkelte Gaarde og Byer saasom Westerwal, Neuenkirchen, Lurup og Nützen, hvis Bygninger deels var Grundmuur og gode, deels Bindingsværk, og heel maadelige, Indhegninger gaves enkelte Steder af Hassel og Piil, men ogsaa ad flettede afhugne tykke Sahlvidier, der vare nedstukne i Grøvterne paa Kors og Tvers, og kunde maaskee frede for stort Qvæg, men vist ikke for Faar eller Sviin, ellers vare blot Diger og Grøvter opførte om Koblerne, men den løse Jord havde paa endeel Steder gjort Nedskred, saa Indvaanerne idelig reparerede og atter tilstoppede det Nedfaldne.

Bramsted (Bad Bramsted), en liden Flekke ved Bramfloden, der kommer fra Stør, og deeler sig i 2 a 3 Grene paa en lang Distance ud i Segeberg Hede, denne Flekke har omtrent en 5 a 6 Snese Huse af Størrelse næsten som Ringsted, men meget smukkere i Bygning, Gader og Symmetri, her boer endeel fornemme Personer, deriblant Amtmanden over Segeberg Amt, og Fogeden, da Flekken har 11 Landsbyer under sin Jurisdiktion. Situationen har ikke noget Udmærkende, men de forbiløbende Strøm og de derved liggende pyntelige Haver, med deres Træer og Hekker ere ret kiønne at betragte fra en liden Forhøjning uden for Byen.

Jeg spiste Frokost her i Selskab med et par jyske Kiøbmænd, som havde meget at fortælle mig om de Foranstaltninger som Krigstilberedelserne havde foraarsaget i deres Egn, og den Glæde som Rygtet om 2 April havde udbredet i Jyllands nordligste Egne o. s. v. En rejsende Fodgiænger kom ind i Skiænkestuen just som jeg ville bortkiøre, hans Physiognomie havde noget ædelt fordeelagtigt hos sig, og da han sagde mig at han agtede sig til Kiel, men at hans Fødder var særdeles ømme, saa bød jeg ham Plads paa min Vogn, som desuden ikke havde andet Læs end en Koffert, det var mig saa meget mere behageligt, som han var bekiendt og forhen havde berejst disse Egne, da han gav mig Oplysning om adskillige paa Veien

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

forekommende Gienstande, og han nød igien af mig Befordring og Fortæring, thi hans Børs mærkede jeg nok var i maadelig Forfatning.

Han var en Bremer af Fødsel, havde staaet 5 Aar i Lære hos en Apotheker, rømde bort og gik i preussisk Tieneste, blev underofficier, var med, da Preuserne gjorde Indfald i Frankerig 1792, han fortaalde skrækkelige Ting, om hvorledes de mishandlede Indvaanerne, især ved Verdun, med Plyndring og alle Tings Ødelæggelse. Men Giengieldelses Retten kom over dem igien i samme Efteraar, da de skulle rykke tilbage og Elendigheden var ubeskrivelig, thi de manglede alle Ting, Føde, Klæder, Foder, Penge, og havde tabt utrolig mange Folk, Heste, Amunition o. dl. Han deserterede, og kom under et andet Navn til Paris, hvor han opholdt sig hos en Destillatør, og gik ham til Haande i Verkstedet, med den Smule chymiske Indsigt han besad. Han havde seet Kobespierre, Marat og endeel af de andre Revolutions Bestyrere, han havde seet Ludvigs Hoved at falde under Guillotinen, saavel som endeel andre ulykkelige, tildeels uskyldige Henrettede, ja jeg kunde fylde nogle Blade, om jeg ville anføre og kunde erindre alle hans Fortællinger, de fleste havde dog Sandsynlighed, endelig var han igiennem mange Farer og Besværligheder kommet tilbage. Jeg nedskriver nogle chymiske Operationer, som han lærde mig hvoraf jeg har prøvet endeel, især med at rense Brændeviin til Velsmag o. a. dl., og hans Undervisning udholder Prøven efter given Forskrift. Ved en anden Lejlighed skal jeg maaskee bekendtgjøre disse Prøver, naar jeg selv kan bekræfte deres Sandhed.

Forbi nogle Byer og Gaarde: Barit, Hizhausen, Wrist, Vorbruk, hvor man har Floden paa venstre Haand, og kan øjne langt borte Izehoe, Breitenburg og Grünhude saavel som endeel andre Herregaarde, Slotte, Taarne og Kirkespire, hvoraf der er en velsignet Mangfoldighed, derimod andre Egenes Kirker ere ganske kuldede uden Taarn eller Spir.

Røllinghusen (Kellinghusen?), en liden men kiøn Flekke tæt ved Størfloden, hvis Grene løbe igiennem Byen, den bestaaer af en 4 - 5 Snese Huse, saavidt jeg i en Hast kunde tælle fra Kirketaarnet, den har 10 Landsbyer som høre hertil, har ordentlige smukke Gader og en sirlig Kirke at beskue udvendig fra, thi derinde var jeg ikke. Vængerne og Haverne omkring Byen ere godt dyrkede, Qvæg og Heste store og trivelige, noget Mærskland og prægtige Tørvemoser ere i Nærheden ved Størfloden. Indbyggerne ere særdeles høflige og velvillige mod Rejsende, Beværtningen er simpel, men reenlig og god. Situationen er ret kiøn, for saavidt man betragter Størflodens mange Bugter og Krumninger, de derhos liggende Enge, Brinker og smaa Buskaser, da Lyngheden fremviser sig med sit hvide Sand og sorte Væxt i Baggrunden, der giver Øjet et sielent Syn i sit Slags, men udimod Sønder øjnes en stor Overflade af Heder og nogen Skov i lang Frastand.

Forbi et gammelt vidtløftigt Slot Sarlhausen, der har vel dyrkede Jorder og Plantninger i Nærheden, over adskillig Bække og Heder, men en Aae paa højre Haand igiennem Landsbyen **Endorf (Ehndorf)**, hvor jeg nød et Glas velsmagende Øl, der ikke var syrligt, som er saa sielent at finde om Sommeren, især i Landsbyerne, Værten sagde mig, at naar de fadede Øllet, kom de 4 Æg paa hver tønne med Skal og alt i og denne simple Maade er sikrere end alle andre konstiede Midler til at bevare Øllet for at kaste sig og at blive suurt, han havde lært det af en rejsende Humlehandler, jeg har ladet det prøve her, men det har ej ganske villet lykkes, maaskee Øllet først skulle afgiæres? Derimod lærde jeg af ham en Slags Smørelse til Vogne, som jeg ved Erfaring har befunden at være god nemlig: Fit af Heste eller andre Dyr, Vox, Tælle, Tran, Isenfarve, som under en let Kogning tilsammenrøres, dog uden at syde, det flyder ikke af om Sommeren og binder ej heller Hiulene om Vinteren.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Neumünster, en stor Flekke, omtrent som Roeskilde ligger midt i Holsteen i en ubehagelig Egn omgivet med Hede, Lyng, Sand, Moser, Sumper, blottet fra al Prospekt, men Byen selv er smuk, med brede vel brolagte Gader, kiønne Huse, nogle Gaarde paa Torvet ere endog sirlige, mange betydelige Boutiker og Handlende. Paa Gaderne ere plantede endeel skiønne Lindetræer, og paa Torvet er en dobbelt Firkant af slige plantede Træer med Bænke, hvorunder Indvaanerne søge Skygge, da der er ingen Skov eller smuk Promenade i Nærheden. Kirken er gammel og har intet fordelagtigt Udseende, endog indvendig er den slet ikke kiøn, men mørk og skummel. Mange Liigstene findes uden for med Inskriptioner, endeel ere nedstukne, men paa de nyere ere der mange Berømmelser over de Afdøde.

Her er et stort Tugthuus liggende afsides, omgivet med Vold og Grave, hvor der fabrikeres Klæde, Hestedækkener, Gulvtæpper, Skalonger og andre uldene Vare, hvorved ere ansatte adskillige Betientere for at bestyre og drive Verket, dets Stampe gaaer ved den liden Flod Schvall, der løber forbi Byen, er meget Fiskerig og giver Lejlighed for Til og Udførsel paa store Baade, op ad Størfloden, hvorfra den har sit Udløb.

Her er atter Toldsted og lange Bomme, som sperre Gade, men min Passerseddel blev forevist og paategnet. Her boe egentlig de Folk, som afgive sig med at kiøre de omtalte store Fragtvogne paa kryds og tvers igiennem hele Holsteen, og ere næsten aldrig hiemme, da de idelig ere paa Rejser for Kiøbmændene i Rensborg, Schlesvig, Kiel, Flensborg, Lubek o. f. f. Her ere adskillige Giestgiversteder, jeg tog ind i det første, jeg saa efter Skildtets Paaskrivt: Der Stadt Lübek.

Værten var Bundtmager, og stod beskæftiget med sine Skind, men han forlod alting for at skaffe Vognen ind, Hestene en Himpte Havre og Hakkerling, vi andre Mad og Caffé, som var reenligt, godt og billigt. Jeg spiste der et Slags Fisk, der lignede noget Foreller, Brødet var fortreffeligt, men Vinen ikke at nyde, rød var den, men Smag, især den tilbørlige, kunde neppe opdages.

Meget Høflige og tjenstagtige ere Indvaanerne, endog naar man gaaer ind i Boutikerne uden at kiøbe noget. De inderrette gierne en Fremmed og hvad han forlanger, saa de ere sande Contrakter mod andre Byens Indvaanere, nemlig Fragtmændene, som mangle meget i Cultur og Levemaade. Deres Bohave er simpelt men pynteligt, dog hersker der ogsaa en Slags Luxus, som jeg saa hos de paa Gaden spadserende Damer. Der boe ogsaa nogle kongelige Embedsmænd saavel som Amtmanden. En prægtig grundmuret Mølle har Byen, hvor mange Indretninger haves til dem simplere og finere Malning. Folkene ere smukke og velskabte, min Bremer gjorde mig opmærksom paa nogle Tienestepiger, der virkelig vare kiønne, og vi mødte ingen som vare grimme, koparrede, skiæve, Halte, suurøjede eller skulende, men immer muntre, raske pene, smukke Fruentimmer, endeel af dem vare vel Koner, men deres snevre Liv skiuler endog en diende Moder, hvorvidt Dragten er gavnlig for Mødre, derom maa Lægerne dømme.

Formedelst Hagel, Slud og Uvejr, maatte jeg tage ind i Landsbyen, en Miils Vej fra Neumünster, **Krogaspe**, der ligger paa en jevn Slette, hvor husene just ikke er kiønne, men deres Frugthaver, Hør og Hampeavl drive og dyrke de meget godt, saavel som og deres Bieavl er roesværdig. Jordene til Byen ere noget lave og sumpie, som kunde for endeel afhielpes ved Grøvter, der gives kun lidet Sand i Byens Jorder, slet ingen Steen, og Leret findes vel, men temmelig dybt, Skov og Tørvejord har Byen ej heller, og Indhegninger bruges ikke, men Kreaturerne vogtes løse. Iblant andre Haandværkere boer der en Kurvemager, som gjør smukt Arbejde.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Tiden var mig lang, min Bremer morede mig for saavidt med sine Eventyr, jeg drev omkring og læste Mottoerne paa de gamle Ruder i Kroestuen, mange vare uden Vittighed, et allene afskrev jeg.

Schöne Madgens sind erschassen
Für Soldaten, nicht für Pfaffen
Drum erwähle ich dicsen Orden
Somst werde ich ein Pfass geworden.

Der smaledes flere Folk i Kroen formedelst det onde Veir, deriblant en Skolemester fra Naboeegnene som gav mig endeel gode Efterretninger. Fruentimmerne bruge for det meeste runde fildede Hatte og korte blanke Skiørtet med lyseblaae Hoser, Mandfolkene have Kofter af blaat Klæde og mindre men høj pulledede Hatte og alle Skoe: Træskoe seer man sielden, de røge Tobak, men af porcelins Pibehoveder, som ere bedre og kiønnere end deres Tobak, der er godt Kiøb, men duer ikke.

Timmaspe saavelsom den øvrige Strækning i Omegnen hører til Flekken **Nortorf**, og efter Ludimagisterrens Foregivende er meget forskielig i Jordart og Beskaffenhed. Nogle Huse efter den nyere Befaling ere af Grundmuur, men flere af Bindingsværk og Leer. En Bonde har 6, 8 a 10 Heste, omtrent ligesaa mange Køer, Faar en 20 a 30 stkr., Sviin er Par. Paa nogle Steder har Bonden Skov endog til Kuldbrænden, andre derimod slet intet, kun Tørv. Enkelte Bønder have Fiskedammer. Hede og Lyng findes der saavelsom Enge, nogle gjøre Vox, Honning, Lerreder, Havefrugter o. s. v. til en Næringsgreen for at sælge, andre Korn og Qvæg, atter andre leve af deres Haandværker og sælge deres Vare noget billigere end den egentlige Kiøbstedmand, og overalt ere de flittige og arbejdsomme, da den lidet gunstige Jordart ikke kan underholde dem ved den egentlige Kornavling, saa anvende de alle Midler for at ernære sig paa anden Maade.

Nortorf, en Flekke beliggende paa den flade Hede, med en liden Sø i Nærheden ved den store Landevej som gaaer til Rensborg, dertil hører 21 Landsbyer, er simpel i Bygningerne, men har dog en ganske god Handel med Omliggende Egne. Haver og Vænger ere opfyldte med bedre Jord og derved give skøn Afgrøde. Kirken er liden og net, Gaden jevn og godt brolagt, Prospekten er slet ikke kiøn. Mange jyske Heste vare her med deres Førere for at vandre til det Lauenburgiske. Nogle af Sognets Indvaanere især i Langvedel leve som Fragtmænd og kiøre de ovenanførte store Vogne. Andre nære sig af Agerdyrkning, Qvægghandel, Kalkbrænding, Tørvegravning o. s. v. I Hele Nortorf Sogn: Flekken iberegnet er omtrent 600 Personer af begge Kiøn. Jeg besaae Verkstedet hos en Konstdrejer, og kiøbde nogle Smaasager, han fortiener at kaldes en Kunstner, thi hans Arbejde forstaaer jeg dog noget at bedømme.

Bordesholm, et kongeligt Slot, hvor Amtmanden er boende, ligger paa en anseelig Banke, omkranset af højere og lavere Træer, hvorigiennem de knejsende vidtløftige Bygninger fremskinne. De dybe Dale neden for, de ranke Bøge paa Biergets Top og de grønne Enge i Omkredsen forskiønne dette virkelig smukke Sted. Jordarten er frugtbar som Kornets frodige Væxt bevidnede.

Hele Bordesholms Amt er forskiellig, thi noget er leeragtig og muldet Jord, hvor der ogsaa gives Skov, andet er Hede og Mose, hvor der graves fortreffelig Tørv. Bønderne afgive sig og meget med Kuldbrænderie, baade af Træ og Tørv, 1 Sæk af første Sort, der omtrent holder 1½ Tønde koster 3 Mk. af sidste 8 a 12 Lz. og der er den Mand i Amtet som sælger saaledes Kul for en 10 a 12 hundrede Mk. L. aarlig, Bonden giver Kulsvieren for at passe Milen 1 Mk. hver Døgn foruden Kost, Øl og Brændeviin, og maae desuden skaffe ham 3 a 4 Mand i de sidste Dage dog at have nøje Opsigt med det hele.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Uden for Slottet ligger en nydelig Søe, paa hvis Bredde ere mange Busker og enkelte høje Træer. Paa en Banke i Nærheden staaer en spids Marmorstøtte med 12 Lindetræer i en Rundeel, som Erindring af en værdig Mand, der ved Baade styrtede i Søen.

Vi mødte mange Fragtvogne med 12 Heste for, der vare behængte med grønt Løv, som skal holde Bræmserne fra at stikke Hestene. Mange Indhegninger, levende Gierder, Steengierder, Afvexlinger af Banker, Bække og Dale gjorde Vejen behagelig, og Egnen var skøn, saavidt man kunde øjne. Byen selv der har samme Navn er velbebygget og røber velhavende Indbyggere, der leve af deres fortreffelige Kornavling og Kreaturers Tillæg. Tæt ved de mange Høje med Skov paa, adskillige Plantninger, gode Haver, fortreffelig Vej, men noget stenet, som ellers er sielden i Holsteen.

Vi havde Ejder Floden paa venstre Haand da vi havde passeret en Mølle, som har sit Udløb til Vestensøe og den Holstenske Canal, igiennem adskillige smaae Byer til **Meinersdorf (Melsdorf?)**, en Landsbye, hele Egnen var frugtbar paa Korn, Græs og for endeel Underskov, Husene havde godt Udseende, men Bondens Klædedragt var ikke saa pyntelig som ved Neumünster, derimod hans Sprog forstaaeligere, fordi det nærmede sig meer til det egentlige Plattyske i det Schlesvigske.

I Kroen var der en hoben af Rejsende, som agtede sig til et Marked i Nærheden, Handlende, jøder, Skierslibere, Litendrejere, Qvaksalvere, Heglemagere o. s. v. kun offentlige Betlere finder man ikke, men dog endeel Landstrygere som betrygge sig med et slags Pas f. Ex, som Handlende, men de tigge dog af Fremmede, naar det kan skee hemmelig, men aabenbar tør de ikke, thi Landpolitiet viser en ferm Paapassenhed i den Henseende.

Kiel, ligger ved en Bugt eller Viig fra Østersøen, er anseelig stor og meget vel bygt, med brede og jevne Gader. Staden har Borgemester, Syndikus, Raadmænd, 16 eligerede Borgere, Politimester o. s. v. den har 3 Kirker, som dog alle skikkeligen er vedligeholdte, men smukke ere de ikke, kun deres Taarne og Spire knejse noget, især langt fra, men nær ved ere de slet ingen Prydelse. Ved den nordre Side ligger en liden pen Flekke, der hænger sammen med Byen, og ansees som en Forstad, kaldet **Bruswig (Ravensberg Brunsvik)**. Inden man kommer ind i Staden maa man kiøre igiennem adskillige bugtede Huulveje, stejle Banker, Buskase og græsrig Dale, over endeel Bække og Broer, hvor der gives Bompeng.

Der ere mange Giestgiversteder, jeg blev anviist til Der Schiff, paa venstre Haand naar man kommer ind i Staden: en rummelig Gaard, med mange Stuer og Kamre. Her forsamlede sig om Aftenen en deel af Borgerne, stille og sædelige Folk, de fleste havde trekantede Hatte paa, og blaae Klæder, de drikke her en Flaske af det stærke Øl, under adskillige merkantiliske, politiske eller krigeriske Diskusser, hver Flaske har sit No. af Blik hengende i en Snor. Med Kort eller Kegel more andre sig af Selskabet, som alle drikke Øl, heel sielden Viin eller Liqveurer. Mange Rejsende kom ogsaa til dette Værtshuus fra forskellige Egne i Holsteen, i hvis Selskab jeg spiste om Aftenen, men formedelst Mængden, maatte vi ligge 4 i hver Kammer, og nogle vare meget støjende ja alt for muntre, saa Søvnlen blev ikke af stor Betydenhed.

Skibsbroen vrimlede af Mennesker, thi Aftenen og Vejret var fortreffelig, og man saa 3 Sejlere at krydse ind i Bugten, deriblandt var Paketbaaden fra Kiøbenhavn, som er noget større end en Belt Smakke, men indrettet med flere Kahytter og Beqvemmeligheder for Rejsende. Nogle Haandværkssvenne fra Paketbaaden stege i Land, og taledes Dansk, det glædede mig, thi jeg havde ikke hørt det nu i nogle Uger, og

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

gav mig i Samtale med disse mine Landsmænd. Skibsbroen er ret godt anlagt, og dybt Vand ved Bolværket, hvor der laae endeel Tømmer o. s. v.

Kiel 1850

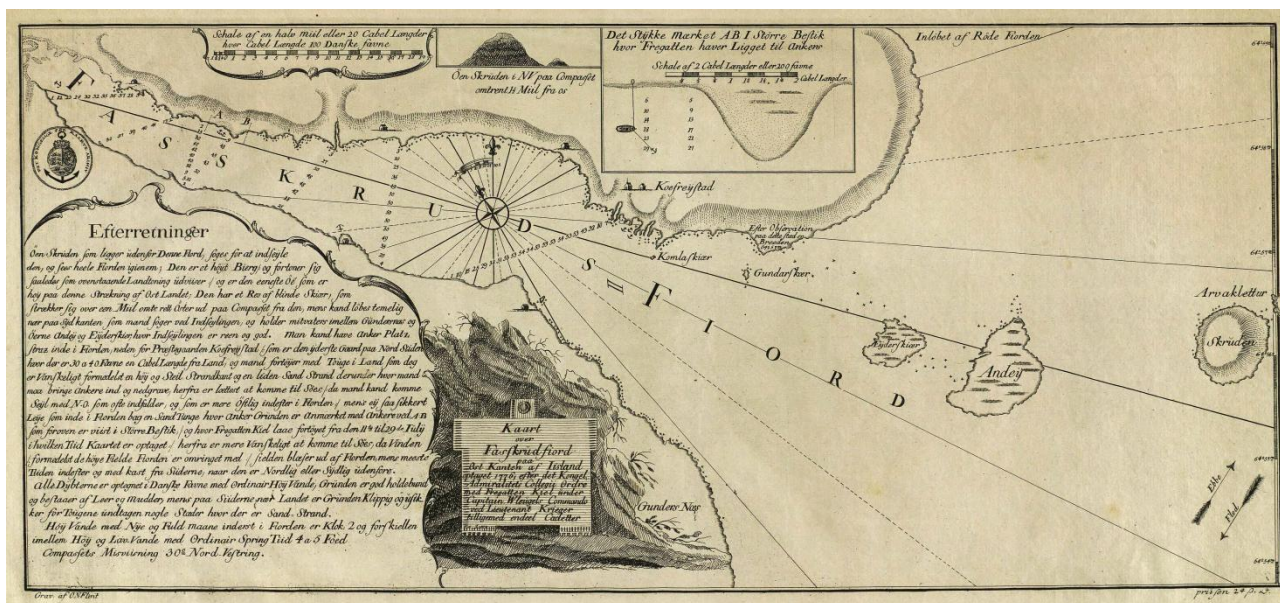
Lige over for Værtshuset er en slem Sump, stillestaaende Vand, med Siv, Rør og stinkende Mudder, besynderligt nok, at dette taales i saa stor og ellers saa smuk en Stad. Jeg saae her paa Gaden flere Steder, de saa kaldede Hestetvingere ((Nothstall) uden for Smedeværkstederne, det er en stærk Ramme af 4 Egestolper med dobbelte Løsholter og Fodstykke, samt Jernringe, Kiæder, Bomme og Remme, hvori Hesten indsnøres naar han skal beskoes, da kan den balstyrigste og vildeste Hest tvinges til at staae stille, imedens Hovene udvirkes og Skoene lægges under. Jeg saae disse Maskiner flere Steder i Holsteen, men ikke saa mekaniske som her, ogsaa har jeg aftegnet dem, som maaskee siden skal forelægges Publikum.

Hovedgaden er meget lang, hvori findes endeel sirlige store Huse, Især udmærker Advokat Kocks Gaard sig i Anseelse og Smukhed. Et nyt Sukkerhuus var næsten færdigt, straks over for Værtshuset, der med Kielder er 8 Stokværk høj. Gamle uanseelige Huse vare meget faa, endog de ældre af Bygning vare udpyntede med Vinduer, Døre og Udrapning, som bruges ofte at iblande med stødt Glas i Kalken, hvilket meget glimrer mod Solen, især naar Bygningen selv er af en bruunguul eller blaa Farve. Springvand paa Gaden i Kummer, ligesom i Flensborg findes her overalt, foruden rindende Vand i Husene, der ledes fra de Kilder, som ovenfor Staden i Bierget frembryde.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Nede ved Stranden er en smuk Alle af høje skyggefulde Træer i dobbelte Rader, bestemt allene for gaaende Personer, man har Staden paa den ene og Vandet paa den anden Side, den kaldes Wasser Allee, og skal være en Efterligning af Hamburgernes Jungfernstieg, men denne her er meget smukkere, fordi Prospekten til Søen, Skibe, Staden, Slottet, Universitetet og de høje Bierge med deres Buskase er saa skøn og afvejlende for det forskende Øje. Her promenere ideligen mange Mennesker.

Søkort 1776 indsejling Kiel

Her i denne Vasserallée, satte jeg mig endelig efter en lang Omvandring uden for Staden ved Düsternbron, Skovkllinten o. s. v. ned paa en Græsbænk, betragtede de mange Mennesker der ilede frem og tilbage under de kiskige skyggefulde Træer. Tienestepigerne ere pene og pyntede, smukke Ansigter, de bære alle store Kurve, der dels beskyærme dem for Solen og Regnen, dels tiene dem til at hænge paa Armen, hvori der kan hjembringes adskillige lette og reenlige Vare. De Militære her ere, Jægere, Skarpskytter med grønne Trøjer og Pantalons, grønne Plumasser paa den høje Hattepul og smaae Sabler, desuden ere de fleste meget velskabte og raske Folk. Studenterne her ved Universitetet bære og korte Trøjer med Pantalons for det meeste blaae eller brune. lang Sabel, buskede Støvler og trekantede Hatte med stor sort Kokarde paa, og Haaret enten bundet i Pidsk eller afstudset a la Kalvehoved, for det meeste ranke velvoxne Karle af et raskt og muntret Udseende. Man veed tilforn at de Kielske Studenter ofte klamredes, ja vel og undertiden duellerede ligesom ved andre tyske Akademier, nu skeer det ikke mere, da Øvrigheden for endeel har hævet denne Udaad ved en saakaldet Ehrengericht, der bestaaer af en Snees Studenter, nogle Professorer og andre, som vælges nye hvert halv Aar, denne Commission skal dømme i og paakiende alle forekommende Stridigheder, hvorved Parterne skal og bør acquiescere. For nærværende Tid vare 18 Studenter udvalgte af Holsteens forskiellige Egne, tilligemed 3 af Professorerne for at paatale, undersøge og straffe de Personer som havde forseet sig imod de Betingelser som denne Æresrets Love indeholde, og nu hørde man næsten ingen Uorden eller Klammerie som tilforn.

Her sad jeg paa denne Bænk som en taus Tilskuer, adskillige stirrede paa mig og gik forbi, endelig kom et par Studenter, satte sig hos mig, og med megen Høflighed spurgde mig, hvorfra jeg var, hvor hen jeg vilde, hvo jeg var o. s. v., som jeg besvarede saa godt jeg kunde uden dog at røbe de den antagne Beslutning, at

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

skiule min Stand, formedelst de ufordeelsagtige Omdømmer, som Almuen i Holsteen havde om Geistligheden, saa meget sagdes dem, at jeg i mine yngre Aar havde studeret, og levede nu af en liden aarlig Indtægt, at jeg rejste for at more mig og lære at kiende statistiske og oecon. Gienstande. Flere Studenter kom til, og toge Plads paa Bænkene, man begyndte at tale adskilligt, og jeg fortaalde dem om Kiøbenhavn, Kronprindsens Livkorps, Akademiet, Forelæsninger o. a. dl., da ville en ung frisk Fyr lade sin Lærdom høre, og begyndte at snakke Latin, jeg siger med Flid snakke, jeg taug længe, thi i en Snes Aar havde jeg ikke havt Lejlighed at vedligeholde den forrige Øvelse jeg besad i dette Sprog, dog, da ingen svarede ham, tog jeg til Gienmæle, og log ham finde, at en dansk Student kunde tale Latin, især da Emnet var bibelsk om Skabelsen, og jeg tilfældigviis kunde erindre hvad jeg herom havde hørt paa Kollegierne hos Balle, Janson og Hornemann, altsaa gav han mig med megen Ærbødighed Ret i mine Sætninger. En Anden yttrede nogle latinske Sentenser, som jeg maae tilstaae, at jeg just ikke kunde fortolke, formedelst Ordenes Usædvanlighed, endskiøndt der er god Latin, naar man veed at lempe sig efter det besynderlige i Udtrykkene. Dette og mere gav Anledning til nøjere Bekiendtskab, de ledsage mig og viste mig allevegne omkring, hvor der var noget Seeværdigt.

Universitetet er en stor anseelig Bygning, vel vedligeholdt, 2 Stokværk foruden høj Kielder, i hvis ene Ende Portneren boer, der har en meget tyd og feed, men derhos en kiøn Kone. Over Bygningen er en Qvist eller meget stor Frontespice, hvori er Carcer, et Fængsel for uartige Studenter, som "das Ehrengericht har fundet pligtige at hensætte der paa nogle Dage for at bøde for deres Opsætsighed eller Uorden, der sad nu just en ung Fyr, men dog ikke en Holsteener, det Indvendige i Universitetet er vel ikke saa stort som hos os i Kiøbenhavn, men meget ordentligt og godt indrettet. Jeg saae adskillige Bekiendtgørelse og Monita fra Professorerne inden for Gitteret i et stort Skab, som alle vare affattede med megen Høflighed,

Men af en anden trykt Advarsel sees at deres Monita ogsaa kan være alvorlige:

Der philosophische Facultet hat mit groseer Misgefallen bemerkt, das die Studirenden, grosser Theils aar nicht die Kenntnisse besizen, welche zur gehdrigen Benüzung des academ. Unterrichts durscaus erfoderlich sind..... Die Studirenden haben es sich daher selbst zuzuschreiben, menn sie, als nicht hinlänglich vorbereitet, des Genisses aller academ. Beneficien noch nicht würdig erllärt und foiglich von derfelben ausgeschlossen werden. Kiel 28 Dct. 1800 Segewisch, Heinze, Niemann, Reinholt, Fabricius.

og i saadan nedladende Stiil, at jeg noget undrede over denne fine og galante Levemaade, af Professorer som Overmænd imod Studenter som dog kan ansees for det Modsatte, men selv Studenterne have ogsaa megen Levemaade, og jeg mærkede slet ikke til nogen Raahed eller Udelikqtesse i Sæder, som Rygtet har tillagt Fortidens Akademister.

Man sagde mig at der vare imellem et og to hundrede Studerende ved Universitetet især om Vinteren baade fra Holsteen, Tydskland, Holland og Kiøbenhavn, men hvad er dette Antal imod vores Academis eller det Göttingske. Man sagde mig iblant meget andet, at Universitetets Professorer havde faaet fra Bonaparte i Paris som Præsident for Nationalinstitutet, en Indbydelse paa physikalske Opgaver, men endnu var det ikke bekiendt, om nogen havde af givet sig med at skrive over dette Emne for at erholde de udsatte Præmier.

Skoleholder Seminarium i Kiel, næsten af samme Indretning og Plan som det ved Kiøbenhavn, er her i god Drift og derfra udgaae mange duelige Subjekter efter bestemte Læreaar og udstanden Examen. Ligeledes

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Foranstalten, hvori dannes unge Mennesker til at lære Jagten, Skov og Plantevidenskab for siden at blive Hede og Skovridere, Holtzforstere, Fogeder o. dl. paa de kongelige og adelige Distrikter i Holsteen, og til deres praktiske Øvelser roses begge v. Warnstedt meget for den Velvillighed de vise, at tillade de unge Mennesker at være overværende, naar noget foretages i Forstvidenskaben i de kongelige Skove.

Her er et Institut i Kiel for Døvstumme, hvor de lære adskillige nyttige Kundskaber, man skulle ansee det næsten for umueligt, men en Hr. Pfingsten har derpaa opofret sin hele Tid for at lære og underrette saadanne døve og stumme Mennesker blot ved Tegn om Geografie, Kristendom, Skrivning, Tegning og Mathematik, ja en af hans Lærlinge er kommen saa vidt, at han er Bogtrykkerdreng i Lübeck, og adskillige andre ere satte til Handværker, efter de offentlig ere blevne confirmerede i deres Kristendom, hvori de blot med Tegn gjorde Rede for deres Kundskaber. Kongen har givet denne Pfingsten aarlig Pension 300 Rd., og forbundet hans Institut med Skoleholder Seminarium i Kiel. Man haaber at han kan lære sin Methode fra sig til andre, da han har paa en særegen Maade selv udstuderet denne Undervisning, og kan med Tegn gjøre sig forstaaelig i Henseende til alle 5 Sandser. Dog, jeg kunde skrive hele Blade om alt hvad man fortaalde betreffende denne sande og for Menneskeligheden store Konstner.

Her er det bekiendte Kieler Omslag, næsten som Wiborg Snapsting, der varer i 8 Dage, da der er Marked, og alle forsamles af afgjøre Pengesager, med at betale og hæve Renter, opsige og modtage Kapitaler, og at indkøbe alle Fornødenheder af fremmede Kræmmere som strømme sammen i Hobetal for at sælge og handle.

Her er et stort gammelt Slot, som behøver meget at udspakkes. I Haven ere ældgamle krogede Træer, og ellers intet noget Seeværdigt, kun nogle bedækte Buegange erindrer jeg med Tak, deres Træers Blade beskiermede mig for skullende Tordenregn, imedens jeg rolig sad paa en Bænk og røgede min Pibe.

Kiel Slot 1822

Ved min anden Rejse igiennem Kiel optegnede jeg adskilligt om Naboeegnene, som jeg just nu ej kan finde, men maaskee skal tilføje ved en anden Lejlighed. Saameget erindre jeg, at en af mine Holstenske Venner der vidste hvem jeg var, ville overtale mig til, at erhverve mig en academisk Titel i Kiel, og sagde mig det Ubetydelige som det kunde koste, naar jeg blot skrev en Disputaz over et selvvalgt Emne, naar jeg for Vedkommende aabenbarede mit Navn og Stand, og de Skriver hvortil jeg var Forfatter o. s. v. da sagde han, skulde denne Sag ingen Vanskelighed have, og fremførte mig Exempler paa andre Danske, som saaleedes havde erhholdet her academ. Værdigheder, men jeg tænkte da, som jeg tænker Endnu: En kjøbt Titel er en kjøbt Rangle, der forkynnder Barnet og Kjøberen.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Strax uden for Bankerne har Kiel en skøn Anseelse, man øjner den lange Fiord med sine buskede og tildeels sandige hvide Brinker, adskillige store og mindre Sejlere, Østersøen i en længere Frastand, de forskellige Gaarde og Huse, Kirketaarne i Probstey og Bänischwald, og kort, alt har et malerisk Syn, dog meget forskiellig fra Pløens og Eutins Prospekter.

* * *

Landevejen gaaer forbi endeel Gaarde, hvis Navne jeg ikke fik at vide til den smukke prægtige Broe over den gravede Holstenske Canal, man bøjer om paa højre Haand og er strax i det Schlesvigske, hvor den lille Fæstning **Fridrichsort** ligger paa en Udkant af Landet ved Canalens Indløb i Dänischwalde, en halv Miil fra Toldstedet **Holtenou**, der er en Kirke, et Tøjhuus og Vaaninger for Kommendanten, et Provianthuus, Barakker for Garnisonen omtrent en 30 Huse, og 80 Militære af Officerer og Gemene, en liden Skole holder Stedes Kantor og Menigheden er kun liden. Egnen deromkring er slet ikke behagelig, for største Deel Hede og Lyng, undertiden ogsaa noget bedre Jord, saa at man der kan faae meer end 100 Tdr. Land for aarlig Afgift 40 a 50 Rd. Derimod i Midten og paa den nordlige Kant af Dänischwald er Landet meget frugtbart og har endnu nogen Skov, bestaaer af 3 Kirkesogne der skal være omtrent 6000 Mennesker. Her ligger den prægtige smukke Herregaard **Knopp**, som jeg blot saa i nogen Frastand.

Fridrichsort Fæstning

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Knopp Herregård

Den Schlesvig Holstenske Canal

Den holstenske Canal har jeg beezet paa flere Steder ved Holtenou, Rensburg, Stapelholm, Freidriksstadt, og Tonningen, og tildeels giennemseilet den, men for at kunde sige noget autdentisk om det hele Anlæ, benytter jeg mig Ord til andet af Prof. Soblegels Statinik, og laaner hans Ord, da jeg desuden tilføjer hvad jeg selv har seet og antegnet over dette prægtige Værk.

Den Schlevigske Holstenske Canal var allere tænkt paa i det 17. Aarhundrede af Hertug Fridrich, som ønskede ved Skibsfart at forbinde Vetserhavet og Østersøen med hinanden, Kong Fridrich den 4. havde næsten ogsaa samme Plan, men disse Fyrsters politiske Stilling tilligemed andre Hindringer standsede deres bedste Ønsker i den Henseende, et saa stort Værk var Christian den 7de forbeholden, saasnart den holstenske Mageskifte Traktat havde ryddet Hovedhindringerne af Vejen tænkte man med Alvor derpaa. Efterat man ved adskillige Opmaalinger havde udfundet, det fordeelagtigste Sted for Canalen, saa begyndte man i Juli 1777 virkelig at lægge Haand paa Værket og i Sommeren 1784 var det fuldført. Canalen tager sin Begyndelse ved Kieler Fjord ved Levensaae og derfra gaar den til Staden Rensburg i en Længde af 5 $\frac{3}{4}$ Miil. Den berører undervejs ved Landwehr den nordlige Ende af Slemhuder og ved Forth forener den sig med Overejderen, som Skibene sejle igiennem til Rensburg hvor Nederejderen begynder, som herfra fortsætter sit Løb til Vesterhavet. Naar man derfor ikke vil regne Overejderen med, saa blive Canals Længde ikkun 6850 Roder, hvor Rode beregnet til 16 Fod, eller paa det nøjeste $4\frac{1}{2}$ Miil, men da Canalarbejdet desuagtet først endtes ved Rensburg, sa bliver denne Deel regnet med. Canalen er i Bunden 54 Fod men paa Overfladen 100 bred, Dybden er overalt 10 danske Fod. Den kan bære Skibe af 70 Commerce Læster og

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

derover, da Flemhuder Søen, som Canalen gaar igiennem er $27\frac{1}{2}$ Fod højere end Østersøens Overflade, men 22 højere end Nederejderen, saa maatte der opføres Sluser, hvorved Skibene efterhaanden kunde komme til den Højde, som er lige med Søens Overflade, og siden atter Sluser for at lade Skibene synke i det Forhold som Nederejderens Løb udkræver. Der ere til den Ende anlagte 6 saadanne Skibssluser, nemlig 3 paa hver Side af Flemhuder Søen, de første ere ved Holtenou, Knop og Ratmansdorf, hvoraf enhver hæver Skibet 9 Fod og 2 Tommer, de 3 andre ved Kønigsford, Clüwensik og Rensborg, hvoraf de to første lade Skibet synke 8 Fod og den sidste 5 Fod eller 7 eftersom Ebbe og Floden befindes. Sluserne ere fortrinligen indrettede i Henseende til Mekanisme, Varighed og Skiønhed, de ere 117 Fod lange og 27 Fod brede. Naar Skibene ere ikke alt for store kan to passere Slusen paa engang i en Tid af 8 a 10 Minuter. De yderste Sider af Slusen ere beklædte med hollandske Klinker, Hiøysnerne med bornholmske Sandsten og Charnieren ved Sluseportene ere af Norsk Marmor. Flemhuder Søen der staaer i Forbindelse med den større Veltensø forsyner Sluserne og den øvrige Kanal for største Delen med Vand i tilstrækkelig. For at kunde aflede det overflødige Vand ere Frisluser anlagte ved Siden af alle Skibssluser, undtagen ved Rensborg, hvor det ikke behøves, da baade Neder og Overejderen ikke overalt har den fornødne Dybhed af 10 Fod, saa har man ved Konst forskaffet den samme, og da den bøjer sig i mange Krumninger, tvunget den til at tage et kortere Løb. Skibene maa trækkes med Heste indtil Rensborg, hvorfor der langs med Canalen ere anlagte skiønne Trottoira, herfra gaae de med Seil til Vesterhavet. Regieringen har ladet bygge egne Canalskibe af 60 – 65 Com. Læsters Drægtighed til Brug for de store Handelsskibe, som ikke kan passere Canalen. Der er indrettede Pakhuse ved Kiel og Rensborg.

For at Communicationen til Lands ikke ved Canalen skulle hindres, har man opført flere Broer paa forskellige Steder tildeels over Sluserne, de fornemmeste af disse ere ved Sukdorf, Landwehr og Rensborg. Omkostningerne, som dette prægtige Værk har udkrævet, ere vist nok betydelige, thi de beløbe sig til 2 Millioner 512432 Rdlr. Endskiønt man i Førstningen kun havde bestemt en Mil. Dertil, men Fordelene ere og store, som man tildeels allerede nu, men langt mere med Tiden vil høste af samme. At man herved undger en lange farlige Vej omkring Jyllands vestre Kyst igiennem Kattegattet, at den indenlands Communication meget maa tage til, at Industrien baade paa Landet og i Kjøbstæderne vil voxe, ved det at de frembragte Produkter nu lettere kan afsættes, at Lybek vil tabe meget i den Handel, som den har været i Besiddelse af, ere øjensynlige Følger af Canalanlægget. Men disse Fordel vil i Tiden blive flere, saafremt Støren i sin Tid skulle ligeledes forenes med Eyderen.

For hvert Skib som gaaer igiennem Sluserne, maa betales paa de 6 Steder 4 pz. Til Betienterne. Foruden hvad der betales for Hestene, som gaae paa Trottoirs og trække Skibet op imod Strømmen igiennem Sluserne. Paa hver Station skal forskaffes Heste inden en halv Times Forløb efter Skibets Ankomst, da færre eller flere Heste frembringes til Trækningen efter Lastens Tyngde og vrige Beskaffenhed. I de Pakhuse, som ere opnyggede for de Handlendes Bequemmelighed, kan oplægges Vare til Giennemtransport, og efter deres angivne Værdie overeenstemmende med Skibsconnessementerne betales i Pakhuseleje maandelig $\frac{1}{8}$ Procent.

Jeg hidsætter her en kort Fortegnelse over de Skibe, som have passeret den Holstenske Canal i 16 Aar, samt en anden over fremmede Skibes Giennemgang, paa det at man deraf kan see, at endog Udlændinger veed at benytte sig af dette Herlige Anlæg, uagtet de mange Sluser.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

De Skibe, som hvert Aar ere passerede den Holstenske Canal, fra den Aabning til Aaret 1800	Aar	Danske og Holstenske	Fremmede	Summa
	1784	77		77
	1785	409	44	453
	1786	333	67	400
	1787	520	125	645
	1788	490	136	626
	1789	792	280	1072
	1790	678	293	961
	1791	794	456	1250
	1792	787	722	1509
	1793	849	1441	2290
	1794	927	1192	2019
	1795	983	970	1953
	1796	921	1258	2179
	1797	925	1180	2105
	1798	1086	1164	2250
	1799	925	1605	2530

Deraf seer man hvor betydelig Giennenfarten er, og at Bekostningerne paa Canalen, saavelsom Betienternes Lønninger, med Tiden fuldkommen vil blive erstattede.

Fremmedes Skibe som have passeret Canalen 1798	
Nordamerikanske	2
Engelske	82
Hollandske	6
Ostfrisiske	296
Oldenborger	160

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

leveraner	11
Papenborger	123
Bremer	18
Hamborger	16
Lybeker	10
Hanoveraner	15
Meklenborger	126
Pommerinker	75
Preusiske	139
Rusiske	8
Svenske	77
Summa	1164

Skibe, som have passeret Canalen fra det egentlige Danmark 1799	
Fra Kiøbenh. Til Rensborg med Canoner, Kugler og Stykgods	3
Fra Kiøge til Rensborg med Kridt fra Stevns	5
Fra Helsingør, Nestved og Schielskiør med Korn	4
Fra fyenske Kiøbstæder m. Korn og Frugt	14
Fra Aarhus med Fedevare og Frugt	2
- - med sorte Potter og tør Fisk, Stykg. Og Uldne Vare	14
Summa	48

I Aaret 1799 ere mange flere Fremmede gangne igiennem, nemlig 1605, og saaledes forøges Antallet mere hvert Aar.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld kolding

Det ville fylde mange Blade, om jeg efter Toldrullerne ved Holtenau skulle udførlig anmelde alle Skibenes Ladninger, der have passeret Canalen blot for et Aar, kun vil jeg fremsætte noget af det vigtigste, som fremmede og egne Skibe have havt at ind eller udføre: Brænde, Kul, Kornvare Fliser, Fedevare, Rapsaat, Brændeviin, Muursteen, Specerier, Huder, Skind, Lys, Hør, Hamp, Tømmer, Bræder, Tiære, Veed, Viin, Glas, Vinduer, Øl, Lærred Sejldug, Bødkertømmer, Tobak, Tagsteen, Æbler, Citroner, Steenkul, Isenkramvarer, Hørkræmmervare, Faxe Kalksteen, Stykgods, Uld, Heste, Qvæg, Faar, Oste, Tran, Sæbe o. s. v. Og af indenlandske skibsladninger finder man de fleste fra Holsteen og Schlesvig, ellers og mange fra Kiøbenhavn, Rørvig, Faxe, Bornholm, Nyborg, Faaborg, Svendborg, Rudkiøbing, Horsens, Aarhus, Fredericia, Aalborg, Assens, Kiøge, Helsingør, Nestved, Schielskiør o. s. v. ja blot til et eneste Sted er komne 11 Ladninger med Faxe Kalksteen, foruden af samme slags til andre Lossepladser.

Nord-Ostsee-Kanal

Canalen er altsaa nu bekjendt for de fleste europæiske Søfarende, som vil spare den lange farlige Sejlads om forbi Skagen igiennem Øresund, naar de ere bestemte til Østersøen, og at Fremmede endogsaa have Højagtelse for dette prægtige Arbejde, derom vidne de mange Skrifter i den Henseende. Nyelig saae man f. Ex. i det 39 Stk. af Göttingsche Anz 1799, et Spørgsmaal til Sagkyndige: Horledes det var mueligt, at Canalen kunde graves igiennem Mosejord, der ellers er løs, og hvilke Midler man havde betient sig af, for at befæste Siderne, saa de ikke skulle udskride. En Ubekjendt har besvaret Opgaven meget godt og omstændelig, hvorved Omgangsmaaden er bleven kunbar for Fremmede.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Fra Canalen gaaer Vejen i nogle Krumninger igiennem smaa Buskaser og sandige Jorder til **Gettorf**, som skal være den folkerigeste Landsbye Menighed i hele Hertugdømmet. Kirken har et højt Taarn og Spiir, er selv meget stor, og Kirkegaarden er viid i Omkreds. Jordarten er sandig, hist og her findes ung Skov, og endeel Offerhøje paa Marken, der ere beliggende i en tilsyneladende Orden, forbi Borchhorst?, hvor der er store Skove, Hekker, Enge og bedre Jorder, endelig seer man Stranden og **Ekkernførde**, men seer den meget længe i Forvejen, thi en Bugt af Søen, som gaaer ind, maa man kiøre ganske rundt paa det hvide Sand, og da har man paa venstre Haand en Cirkel af Skove, Bierge, Bække og Markjorder, som ere behagelige for Øjet, paa højre Haand har man Strandbugten med mange smaa Baade, og længere borte Østersøen med sine store Sejlere, alt dette var saa meget mere paafaldende, som vi just kom ud af den tykke mørke Skov, hvor ikke en Soelstraale kunde skimtes, og nu fik denne vilde afvexlende Synskreds for Øjet.

Ekkernførde, en liden kiøn Stad, smukt situeret ved Stranden har en prægtig dyb og sikker Havn, her bygges store Kiøbmandsskibe, det største jeg havde seet, stod endnu paa Stabelen. Den indeholde et Par tusinde Mennesker, og et Par hundrede Huse. De Markjorder, som dertil ere henhørende, staae i Matriculen for 40 Plove. Der er kun en Kirke, som er vel vedligeholdt, men har intet Udmærkende hos sig i Siir eller Pynt, kun Spiret, som er kobberdækket, er smukt. Indvendig ere mange Billeder, Epitasia og Inskriptioner.

Der er et Par anseelige Hospitaler for Fattige, det Ahleseldske og det Ottiske, hvis Bygninger pryde Staden, og hvis Indretning i det hele skal være meget fordeelagtig for de Nødlidende. Endvidere, en betydelig Arbejdsanstalt og Byens almindelige Fattighus, saa der i det Hele er sørget ret godt for de Trængende.

Nogle Huse ere nye og sirlige, men de fleste gamle, dog ej hæslige, grønne Træer uden for findes hos endeel, især i den brede Hovedgade, de andre Gader ere snevrere men tæt bebyggede, fornemmelig nede imod den anseelige skønne Skibsbroe, hvor der boe endeel Søefolk og Haandværkere henhørende til Skibsbyggeriet.

Mange Vandkummer paa Gaden, formedelst underjordiske Render henledede fra Kilderne overfor Staden. Der løber en lille strøm kaldet Cacabellebækken uden for Staden, hvor der ellers ere skønne Enge, Blegepladser, Reberbane og Fuglestang for Skydeselskabet. Staden ligger paa en Halvøe, da Noerer paa den anden Side bøyer sig langt omkring, heroer den store Bro, jeg maalde den, og fandt 130 Skridt, men en Baadsmand sagde mig, at den sande Længde var 146 Alen, det er ogsaa een af de længste jeg har seet, hvorfor den her kaldes med Rette Langebroe.

Bag ved Fiorden er en Alle af Linde, bueformig i Træernes Toppe saaleedes afklippede. Indvaanerne kalde den Jungfermstreig. En anden Allee er der paa den venstre Side ved Borgvolden ogsaa af Lindetræer og Ask, desuden ved Indkiørselen i Staden en smuk Promenade af 4 Rader høje Tornhekker, som ere afstudsede som en Muur, saa at Fodgiængerne netop kan see over dem. Mange Steder staae enkelte gamle Lindetræer, især paa begge Torvene saavelsom i Haverne, der have en smuk Situation ned imod Stranden.

Her er et stort Fajance og Uldent Fabrik, smukke Barakker for Garnisonen, men deres Kirkegaard, der ligger uden for Staden, er slet ikke indhegnet, hverken med Grøvter eller Gierde.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Soldaternes hjemkomst Eckernförde 1849

I Giestgivergaarden, et Hiørnehuus paa højre Haand, vare endeel af Indvaanerne og Rejsende. Værtinden, en Kone henimod de 60, havde Tone og Mine som en Dronning, Høflighed og Levemaade, hun gav os fortreffelig Beværtning for billig Betaling. Datteren, maaskee en Snees Aar, var dejlig og velklædt, men saa undseelig og blye, at man ikke kunde faae hende til at tale. Gaardskarlen var usædvanlig høflig og tjensteagtig. Mine Heste skulle have Brød, han skar det med en egen stor Kniv i Tærninger, lagde det paa et langt Drøstetrug og satte den hele Anretning paa en Skammel for Hesten, thi da jeg ikke kunde faae Hakkelse, gav jeg dem først Høe og Brød før de fik den rene Havre. Gaardskarlen fulgtes ogsaa med os ud over Broen for at vise den rette Vej, thi der ere 5 forskellige Veje, saa en Fremmed let kan tage ad den urigtige. Ekkernförde har i det Hele megen Lighed med Præstøe selv i Beliggenheden, omgivet men Vand o. s. v.

Inden for Staden seer man en liden Bye, Fuglfang paa højre Haand, og kører op ad store Banker, hvorfra Staden selv, dens Bygninger, Skibe, Haver og dens eneste Mølle har en smuk, herlig Anseelse men saa smuk dette Syn er ud over Fiorden og de omliggende Skove, saa styg bliver Egnen snart paa en halv Miils Vej, hvor der Lyng, Sand, Hede.

Cosel (Kosel) en Landsby paa de yderste Grænser af Landskabet Schwansen, har smukke Gaarde og en anselig Kirke. Jorderne ere gode, endskiønt de dog noget ere sandige. Her i Sognet findes Rudera af den bekiendte Grændsemuur Dannewirke, som gik forud til Schleswig, her ere ogsaa mange Grav og Offerhøje, samt Levninger af et gammelt Kapel, bygt til Ære for Erik Plogpenninger, som der skal være dræbt efter sin Border Abels Befaling. Landskabet Schwansen, hvori Corsel og flere Sogne ere beliggende, strækker sig halvtredie Miil som en Halvø ud mod Østersøen, og er for det meste frugtbar paa Korn og Qvæg, har velhavende Indvaanere og endeel adelig Godser, Bønderne dyrke deres Jorder med Flid, og

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

indhegne deres Kobler med levende Gierder, de have Fiskerie, Skove, Tørv, Lyng og nogle Steder Enge, og de ved Søkanten sejle gierne som Matroser paa kortere og længere Rejser.

Dannevirke

Strax neden for Cosel ligger et enligt Huus ved Sliestrømmen, der er kun et Bøsseskud over. Man vinker eller raaber, strax kommer den flade Færde, hvor man kiører ind uden at spende Hestene fra Vognen, ligesom ved Jægerspris i Siælland, dog er Overfarten kortere her. Færgen trækkes over til hiin Side ved en eneste Mand, og et tyndt Reeb, men et synkende stort Ankertoug styrer Færgens Løb, thi eller ville den flyde med Strømmen og fare ud i Østersøen, hvor Slien har sit Udløb. Færgen har et Brystværn ved Siderne, men er aaben og lige med Vandet ved begge Ender, saa Hestene let kunde trave ud, om de ere noget skye, derfor binder man dem til et af Brystværnene.

Saaledes kom vi da over til **Færgegaarden Misunde**, som er det første Sted i Angeln. Gaarden her, Stuerne, Beværtningen o. s. v. var ikke alt for godt, jeg blev der kun kort og hastede at komme til **Kappel**, derfra rejste jeg paa den anden Side af Landet til **Lyksborg** (Glücksborg), og saaledes gjorde en Cirkelvandring i Angeln, og altsaa desbedre kan gjøre en liden Beskrivelse derover i Forbindelse med de skriftlige Underretninger jeg besidder derom.

Missunde

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Hel Angelen er en Halvø, da Østersøen og Flensborg Fjord gjøre de 2 Krumninger og Sliestrømmen den 3die omkring det ganske Landskab. Jordbunden er paa de fleste Steder ganske frugtbringende, især hvor Leer og sort Muld er det herskende, kun de Egne henimod Flensborg ere mere sandede og skarpe. Søer og Bække, Skove og Agre, Enge og Græsgange frembyde mange Forskielligheder til Nytte og Fornøjelse. Bierge gives der ikke, kun en eneste i Qvorum, men de mange Plantninger og Buskaser paa Landet hindre Udsigten.

Coxe, Englænderen i hans Travels roser Angelen fortrinlig, og siger, at han næsten indbildte sig at være i hans Fødeland, saa skøn forekom ham alle Ting, især de mange Hekker og Kobler, han gjør mange Lovtaler over Indbyggernes Huse, Klædedragt, Reenlighed, Agerdyrkning, Qvægavl o. s. v. Og sandelig, Coxe har noget overdrevet sin Beskrivelse, som jeg her i al sin Udførlighed ville fremsætte, en jeg troer ikke, at det i alt var passende for disse Blade.

Gaardene i Angeln ligge tildeels eenstige med finde Jorder omkring sig, og disse afhegnede i flere Lodder, med levende Gierder paa alle Grønterne af Hasel, Torn, Piil og Avnbøg. Bygningerne ere anseelige store og Pyntelige, enten Grundmuur eller af Ege Bindingsværk med murede flammede Tavler. De nederste Vægge paa Udhusene ere beklædte med Egeplanker, Straatag med en Rad Tagsteen for oven og neden, ja enkelte Huse ere endog med lutter Tagsteen, Størrelsen af Gaardene ere forskiellige, saavel som deres Jordlod, hvoraf nogle neppe have 3+ Tdr. Land efter siællandsk Beregning, men det lidet de have er godt og vel dyrket. Indvendig i Værelserne mærker man strax Orden, Reenlighed og Velstand, da deres gode, ikke prægtige Bohave bærer Vidne derom. Qvæg, Heste, Faar, Sviin, Vogne og Agerdyrknings Redskaber er alt godt og ordentligt.

Anglernes Agerbrug har særdeles meget tiltaget i de sidste 50 Aar, thi Indbyggerne vejledes til at benytte sig af alle Landvæsenets Grene ved den værdige, den uforglemmelige Provst Lüders i Lyksborg, som er saa bekendt af sine Skriver og sine mange Bestræbelser i dette Fag. Han opvakde først Eftertanke hos Bonden til at bruge, pløje og rense sin Jord bedre ved at lægge Vind paa Kløver, Rødder, Ærter, Hør, Kaal, Hamp og de ellers almindelige Kornsorter, ved at ophæve Fællesskabet, og at indhegne sin Jordlod med levende Gierder. Dog kun nogle af Indbyggerne fulgte den brave Lüders Anvisning, endeel ere endnu meget tilbage i Landvæsenets Forbedringer, og i det Hele taget kan Anglerne endnu ikke sættes ved Siden af de flittige Bønder paa Als og Sundewitt hvor jeg har seet en Industri som er følgeværdig. Kreaturerne her ere ej heller saa store, som i Mærskens eller af den Race, men jeg har blot sagt de vare gode i Forhold til andre Egenes, og det samme gjelder og om Anglernes Agerdyrkning.

Deres Frugthaver ere vel forsynede med Træer, Urter, Kaal, Kartoffler o. dl. Deres veje ere meget slet istandsatte, men sandelig, de ere desuden kiedsommelige, formedelst de mange Bugter og Omsving man maa gjøre uden om alle Lodderne, og Øjet kan omsider blive træt af at beskue de evige Hekker og Plantninger, som ere uoverseelige. Nej, Bierge og Dale, og Afvexlinger af Stranden og Skoven, thi hvad malerisk Idee kan en Angler gjøre sig, som har henbragt sit Liv i denne Flade og Ensformighed, som ikke har seet store Banker, det stolte bølgende Hav og Solens pragtfulde Opgang fra en Skovbegroet Biergspidse!

Anglerne ere arbeidsomme og flittige, pyntelige i Klædedragten og af et godt dorskt Ansigtstræk. Baade Mandfolk og Fruentimmer gjøre noget Haandarbejde og Fabriksager, endog saa til at sælge som en Næringsgreen.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Tienestefolkene ere kostbare, saavelsom Daglønnerne, thi de gifte sig heller og leve i Tarvelighed, end de vil tiene, de bære meget til daglig brug Træskoe, og spise 5 - 6 Gange hver Døgn, saa de i Henseende til Fortæring kan lignes ved Sjællænderne, men disse sidste vil ikke bestille noget om Vinteraftenen, som Anglerne, der aldrig ere ledige lige til Sengetid. Stærkt Øl er mere almindeligt end Brændeviin, men de gotte sig og med hele Kander deraf, og Boghvede Grød nyde de med særdeles Appetit. Luxus er her just ikke saa stor som i andre Egne af Holsteen, thi Kaffe sees sielden hos Almuen, men til deres Bryllupper maa ingen Ting spares, for at gjøre Maaltidet ret glimrende. Der slagtes 2 - 3 Oxer, bedes et par hundrede Giester, som alle bringer Foræringer til Bryllupshuset, og dog med alt dette hører man ikke til Uorden eller Drukkenskab. Sproget er en slem Afart af de bedre Plattyske, og de fleste Indbyggere forstaae hverken dansk eller høitydsk.

Jeg rejste igiennem eller forbi adskillige Byer, og havde Slien bestandig paa højre Haand, endeel Skove og Kirketaarne paa venstre, thi der ere Spire eller Taarne i Overflødighed, saa man omsider kiedes derved, dog vel, at disse gothiske Prydelser give Øjet her nogen Afvexling, man ledes derved at tænke paa Forfædrene, som formaaede, at bygge dem, og Nutidens Folk, som neppe kan holde dem vedlige, saaledes saae jeg Colt, Løyd, Ravnkiær, Syder Brarup og flere andre Kirker i Nærheden, men de fejlede dog intet af Betydenhed i Reparation.

En Fremmed maa heel ofte spørge om Vej, da de mangfoldige Indhegninger og eenstige Gaarde sætte den Rejsende i Tvivl om han skal kiøre til venstre eller højre Side. Men den bedste Underretning vare kun kort, thi atter holder man ved en Syde (som Fyenboerne sige) hvor der løbe 2 - 3 Vej af, og nu maa man atter spørge, ja gaae ind i Gaardene, for at faae det rigtig at vide, thi halvvoxne Dreng og Piger paa Marken løbe frygtsomme bort, naar man taler til dem.

Kappel, en nydelig stor Flekke tæt ved Slien, den ligger egentlig under det adelige **Gods Røst**. Den Beliggenhed er skøn og særdeles perspektivisk baade fra Lads og Søesiden, den har over 1200 Indvaanere.

Godset Røst

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Kirken er nye og pyntelig i sin Simplicitet, og de faa Ornamenten der, ere vel valgte. Indvaanerne ere frie Folk, og hvert Huus svare kun 4 Rdlr. aarlig til Røst. De ernære sig af Handel, Søefart, Fiskerie og især af den berømte Sildefangst, de eje selv endeel Skibe, og ellers lade de dem forhyre til Fremmede som Søefarende. Byen er ret kiøn bygget med nette Huse, dejlige Haver og Træplantninger allevegne. Omegnene ere behagelige med Skove, Brinker, Enge, Indsøer, Bugter og Bække, og selv med de Jordtunger, som Slien danner omkring Byen. Der er megen Handel og Produkters Afsætning, da Angeln ligger paa den ene og Schwansen paa den anden Side, saa der er en betydelig Commers med at kiøbe og sælge.

I Nærheden ligger den lille **Øe Arnis**, hvor der findes omtrent 60 Huse, hvis Beboere bestaaer af Skippere, Søefolk, Fiskere, Kiøbmænd, Haandværkere og nogle Agerdyrkere, og i Særdeleshed Urtegaardsmænd, som daglig føre deres Vare til Kappel. Mangfoldige leve af den bekjendte Sildefangst, som under Navn af holstenske Sild føres allevegne omkring i de danske Provindser, fornemmelig med egne Skibe fra Kappel, og omkring i Tydskland med dertil indrettede store Karrer.

Omgangsmaaden med disse røgede Sild, maa jeg kortelig berøre. Der ere indrettede murede Røgstuer, som almindeligen ere 5 Alen brede, næste lige saa lange og 2 Alen høje, Taget er behængt med løse Tagsteen saaledes, at Røgen kan drive ud imellem alle Aabningerne. Bunden er belagt med Kampe eller Muursteen, hvor Ilden blot lægges uden noget Arnested. Naar Sildene ere fiskede, kastes de i et stort Kar, hvori der er strøet grovt spansk Salt, hvori hele Dyngen adskillige Gange omrøres og kastes med Huulskovler, indtil Skiellene gaae løse og tabes, og der staae de saaledes indtil følgende Morgen, da hver Sild skikkes paa en tynd Stang igiennem Hoveder saaledes, at et par Snese kan rummes paa slig en Stang, som da strax hænges ud i fro Luft for at vejres en Dags Tid, den følgende Morgen indbringes alle disse Stænger i Røgehuset og under Taget, næsten som naar Landsbykoner støber Lys paa et og flere Spid. Derefter lægges Ilden ved begge Sider af Muren paa Gulvet, og passe paa at den ikke bluser, men kun allene smøger, hertil bruges især Ege og Ellespaaner, Boghvedehalm o. s. v., og naar dette tilfældigviis gaaer i Luer, stænkes idelig Vand paa, for blot at vedligeholde Røgen. I 3de Dage er hele Arbejdet tilendebragt, da man undertiden kan saaledes røge nogle Tusinde paa engang, thi det ene Sæt hænger over det andet lige til Tagspidsen, derefter aabner man begge Dørerne paa Røgehuset, at Luften kan have fri Træk et par Dage, hvorpaa Sildene tages ned, stryges af Stængerne, pakkes i Tønder og udføres. Man regner, at der saaledes tilvirkes over 1000 Tdr. aarlig af de forskellige Sorter, som Kiællingerne i Kiøbenhavn raaber med paa Gaderne: Vil I have holstenske Sild, vil I have flekkede Sild, vil I have røgede? Piger?

Kapperne have ellers mere Levemaade, og ere omgiængeligere imod Fremmede, end Landets øvrige Indbyggere, som have noget sky og tilbageholdent i deres Væsen, med al deres Ærlighed og Flid. Landets Folk overalt have noget tilfælles med Normanden og Englænderen, at de yttre ved alle Lejligheder megen Selvfølelse om deres egen og Landets Fortrinlighed, og ansee andre som langt tilbage i Frihed, Agrikultur, huslig Flid o. s. v. derfor kunde Coxe og saa meget godt lide, og yndede Anglerne, endog fordi han ansaae dem saavelsom Bitterne for begge udstammer af de bekjendte gamle Angel-Saxerne.

Fra Kappel rejste jeg i en Labyrint, formedelst de bugtede veje og mange Gaarde igennem **Arrild, Tøfttrup, Søerup og Munkbrarup**, hvor jeg forefandt baade god og maadelig Jord, saasom Leer, Gruus, Hede, Lyng og Moser. Man seer endeel smaa Skove og nogle Søer, Bække, Enge og mange Indhegninger. Det øvrige Bemærkelsværdige er ovenfor anført i Almindelighed, som for endeel passer sig og paa disse Egne.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Lyksborg (Glückborg), skrives og med G foran, er en liden Flekke ved Flensborg Fiord, omringet med Skove, og lige saa skøn Situation som Kappel. Byen har omtrent 100 Huse og henimod 500 Indvaanere. Kirken er dejlig, den er paa Slottet, som ligger i Flekken, og Slottet er omgivet med dybe Grave, hvis Vand ledes ind fra Fiorden, den har udvendig fra en smuk Anseelse, men jeg var ej i Værelserne. Den beboes undertiden af Hertugen af Bewern, og naar han er der, have Indvaanerne mere Næring, min i modsat Tilfælde tabe alle Professionister, thi man køber alleting fra Flensborg, som kun er en Miil fraliggende, ja naar Hertugen er borte, have Slagterne intet at fortjene, da alt ferskt Kiød hentes daglig fra Flensborg.

Glückborg Slot

Her er en Opdragelsesanstalt og en Industriskole nylig for nogle Aar anlagt, som lykkes ret godt, saavel som et ikke ubetydeligt Spinderie. Her levede den af sine oconomiske Skrifter saa vel bekendte Provst Lüders, som Hofpræst i 56 Aar, nemlig fra 1730 til hans Dødsdag den 20 Dec. 1786.

Tæt uden for Flekken ligger en liden Banke, omringet med stor og smaa Skov, hvor Skyttelaugene forsamles og eller andre Indvaanere komme der jevnlig, for at promenerer og gjøre Lystturer, da derfra haves en fortreffelig Udsigt til Omegnene: Flensborg, Ekkesund, Sundevit, Alsen o. s. v.

Her i Nærheden omkring ved Fiorden ere mange Teglværker, hvorfra de fleste Tegl komme, som ellers sælges under Navn af Flensborg Muursteen, nogle deraf ere meget maadelige, og særdeles smaa, men de heelbrændte Steen ere stærke og varige, derimod de halvbrændte afskalle og smuldres bort i Muren af Luft og Regn. Teglværkerne ere meget simple i deres Anlæg, og de kan levere gandske gode Vare, men saa gaaer det og med Skomageren, han gjør mig et par Støvler, som jeg maa betale med 5 Rdlr. han gjør et par ditto og sælger paa Markedet for 10 Mk., men der er Forskiel paa Støvlerne. Naar man tager Stene her som de stage, uden at vrage, saa er Prisen ubetydelig for et Tusinde, men Fragten gjør dem saa dyre hos os. Skipperne maa være meget varlige og paasee, at der intet Vand trækker ind i Lasten, thi i saa Fald er man i samme Fare, som med Steenkalk.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Fra Lyksborg drog jeg over Sundet med endeel andre Rejsende i det behagelige Veir. Overfarten er tre fierding Vej, og Strømmen dyb. Situationen er meget yndig ved at betragte saa mange Forskielligheder i Naboegnene. Vi kom siden igiennem Buerne **Collund og Smedby**, hvor vi havde en stor Mose og Hede paa højre Haand og Flensborg i nogen Frastand paa venstre, hvorimellem laa en lang Strækning af Skove. Vi bedede i en Kroe, hvor der var en Kræmmer med mange skønne Kobberstykker (kobberstik), hvoraf jeg købde en Deel, især lærde tydske Mænd, som jeg har nu for Øjet i min Stue. Jeg ville have købt Voltaire, som var meget godt stukket, men Inscriptionen under hans Billede syntes mig var dog kritisk og for haard, thi vi bør ikke dømme nogen.

Bau (Bov), her har jeg været flere Gange og har i disse Blade tilforn talt noget om dette Sted, men her nævner jeg det blot for at oplyse nogle af de vrang Begreb man har havt om Almuens Misfornøjelse med den nye Kirkeagende. Det var den 20 April 1798 at endeel her af Menigheden lode sig forlede af de saakaldede Jurater at modsætte sig den nye Agende med megen Trodsighed, saa de hverken ville gaae i Kirke, til Alters eller offere Præsten, de forsamlede sig endog fra andre Egne i Hobetal, udsendte Sedler til adskillige for at overtale dem til Modsættelse af Agenden, og en stor Deel fremstillede sig for Amtmandens Huus, men ved at lade fængsle et par af Juraterne og adsprede de øvrige der havde flokket sig tilhobe for at fordre deres Villis opfyldt, at adsprede dem med dertil beordrede Ryttere, som gav de vagvilligste nogle følelige Rap, derved forskaffede Amtmanden, for saavidt Rolighed iblant de Oprøriske, dog ulmede Ilden under Aften, men ingen har siden blant Almuen tordet yttre aabenbar Gienstridighed. Men dette er den sande Sammenhæng om de foregivne store Uroligheder i Bov. Nu er Menigheden der og flere Steder bleven bedre oplyst om Øvrighedens gode Hensigt og den nye Agende Fortrinlighed, sa man nu i Almindelighed er rolig, vel kan en kaadmundet Libertiner endnu i en Skiænkestue yttre sine Tanker om Agenden, som just ikke ere fordeelagtige for den mindre kyndige, men der findes brodne Kar i alle Lande, og selv hos os have vi seet, hørt og erfaret de mange besynderlige Omdømme om Psalmebog især af kakkonske Bønder, som er smittede af den fri og giængse Tænkemaade. Dog troer jeg, at Agenden vil om nogle Aar bevirke meget godt til Oplysningens Fremme og Fordommens Udryddelse i Hertugdømmene, kun at Fremskridtene foretages med Lempe og Overtalelse.

I Nærheden heraf ligger det betydelige vigtige Kobber og Messingværk tilhørende Borgmester Thorstraten i Flensborg. Paa Vejen ligger en smuk enlig Gaard, hvor jeg saae et Indlukke til Qvæg af lutter udhugne Steen, saae fast i Jorden og overfor 2 Alen ligesom tynde Ledstolper, tilspidsede i Enden og saa vidt fra hinanden at de netop kunde hegne for Qvæg, Faar og Sviin, saadant et Stakitværk om man saa maae kalde det er varigt og evigt men og meget bekosteligt endog for at faae Kampesteenene udskakte i den Længde og Smalhed. Ved Widenberg Kroe i Angeln, saae jeg og saadant et Indelukke, men ikke saa smukt som dette.

Videre ad Skovkroen, hvor man seer Skov langt borte, men ellers Hede, Lyng og slem tung sandig Vej. I Heden ere byggede Huse 6 a 8 Fag, hvis Vægge ere vundne hvis Tag ere bedækkede med Lyng, hvori blot hengiemmes Tørv, hvorfra de udtages om Vinteren og sælges i Købstæderne, desuden vare mange Tørvestakke opsatte i samme Hensigt, og tækkede med Lyng, Stakke der vare saa store som en Siællandsk Bondelade, her gik mangfoldige Faar, og noget smaat men triveligt Qvæg, da der groer endeel fint Græs imellem den høje Lyng.

Wamdrup, en stor Bondebye, der er matriculeret for 18 plove, har vidtløftige Jorder, alle Gaarde og nogle Huse ere Grundmuur, en Bonde kan faae 6 a 8 Tdr. Rug, 12 a 14 Tdr. Boghvede, ligesaa megen Havre, men

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

hans vigtigste Næringsgreen er Faar og Tørvemoser samt Lynghede, hvoraf han sælger meget. Lyngen bruger han, den store til at tække med, og til at bage ved, den fine til Foder for sine Faar om Vinteren, hvorfor han idelig er dermed beskæftiget om Sommeren at bierge Tørv og Lyng i Mangfoldighed.

Vejen igiennem disse Lyngheder er god, og der ere ingen Huller, kiedsommelig er den, men dog ej som hine i Angel, thi her har man dog frisk Luft og kan bruge Øjnene i en viid Omkreds. Her findes ogsaa store Stakke af Fladtørv, det er den øverste Skorpe af den fine Lyngjord, som afstikke, rejses og tørre, men er meget udrøj at brænde..

Taalste, en smuk Bondegaard af 6 Længder, godt byggede af Bindingsværk og Muursteen, man sagde mig den var 10000 Rdlr. i Værdi, skjønt den kun stod for ½ Plov, formedelst dens forrige slette Forfatning i Jordbruget, men at den nærværende Ejer havde udgravet Moser, afbrændt Heder, bragt det under Dyrkning, forbedret det Hele med Mergel og Giødning, saa det nu bærer ypperligt Korn og Græs. Værelserne og Bohave vidnede om Velstand. Brød og Øl hos Bonden var ganske fortreffeligt.

Her omtrent ender sig Flensborg Amt, da Bredsted og Husum Amter begynde ved Akkebroe Aae?, der løber tvers igiennem Landet. Her er atter megen Hede og Sand. Kirkerne ere smaa og uden Taarn, hvor der prædikes tydsk, men tales iblant Almuen noget bedrøveligt dansk, enkelte smaa Huse og slet byggede Gaarde sees hist og her paa Herderne, hvor der er en stor Mangfoldighed af unge Egetræer, der beviste, at her tilforn har været Skov, men disse Egespurrer kan ingen Højde eller Fremvæxt opnaa, thi Kreaturerne afbide enhver nye Fremføring. Ligeledes findes ved Gravning endee Fyrre og Granrødder, og især paa Tørvemoserne hele omstyrte Stammer med deres Bark, der maaskee have ligget saaledes tildækkede i hundrede og flere Aar. Ved Fredning og Indhegning kunde her sikkert opelskes Ege og Fyrreskov.

Viöl, en lille Bondeby i Landskabet Bredsted, som ligger meget højt, og Kirken endnu højere, skjønt ingen af Delene paa egentlige Banker, men hele Omegnen stiger saaledes gradviis op i Højden, saa at Kirken tiener som et Sømærke for Skippere i Vesterhavet. Jordarten er maadelig, dog underneden, naar et Lag af en halv Alen er opgravet, findes Strandgruus og siden god sort Jord, som viser, at her før har været Oversvømmelse. I Omkredsen findes mange Gravhøje og Steendysser, samt atter Tegn til Fyrreskov eller Gran, da mange smaa Purrer staae imellem Lyngen. Indbyggerne ere stille, sædelige, goddædige Folk, leve godt med tarveligen, klæde sig i hiemmegiort Tøj, af en mørkebrun eller sort Farve, og vandre sielden ud fra deres sandige Hede-Egn. De dyrke Rug og Boghvede, men kun lidet Havre. Qvæg, Heste og Faar ere kun smaa, men meget trivelige.

Ostenfeld, en stor Bondebye, har mange mindre Byer i Nærheden og bestaaer i alt af henved 200 Huse, den ligger kun 3/4 Miil fra Husum. Indbyggerne ere et særegent Folk, forskiellig fra alle andre i deres Sprog og besynderlige Klædedragt, næsten som Amagerne see Mandfolkene ud, men Qvinderne have lyseblaae Hoser, korte blanke Skiørter yderst over 2 - 3 endnu længere, en rød Kallemanke Bul, snæver i Livet med mange gule spragiede Baand paa Kryds og tvers, og Hoveder er bedækket med en pudseerlig Kobberskiike, hvorfra nedhængte lange, flagrende, gule, røde, grønne og blaae Baand, Kirken er smuk, nye og pyntelig, og mange Liigstene uden for med lange Beskrivelser paa. Fattige eller Almissemønder veed man slet ikke af, thi enhver underholder sin Beslægtede i Nødens og Alderdomsdage, og Fremmede faae, ej Lov at bosætte sig iblant dem. Her ere gode Skove og veldyrkede Marker, skjønt nogle dog ere sandige og skarpe, men Flid og Formue overvinder alle slige tilsyneladende Vanskeligheder. Indvaanernes Huse ere godt byggede, reenlige indvendigen. Bohavet er stærkt og varigt, men ikke smukt eller beqvemt. Jeg saae et Bord omtrent 9 Korter

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

langt ag en bruun Flise, staaende paa 4 granit Fødder, som maaskee var 200 Aar gammelt, og kunde maaskee vare saalænge Verden staaer, ved Forsigtighed. Giestfrihed og Goddædighed er herskende iblandt Indvaanerne.

Herfra kommer man paa Landevejen, den holdes godt vedlige med Fyldninger og Gruus, og er dog saare tung. Hver Løverdag veed de omliggende Bønder at møde, for at reparerer Vejen, men de ere da meget paatrængende at tigge Drikkepenge af Rejsende, og man maa give dem, om man vil vel fare, thi ellers fløje og raabe de gyseligen.

Husum, en Kiøbstad, der ikke er liden, ej heller just meget stor, har en ubehagelig Beliggenhed, thi hele Omegnen er Hede og Sand, og paa den anden Side flakt Vand og middelmaadige Mærskenge.

Husum Marked 1864

Husum før 1806

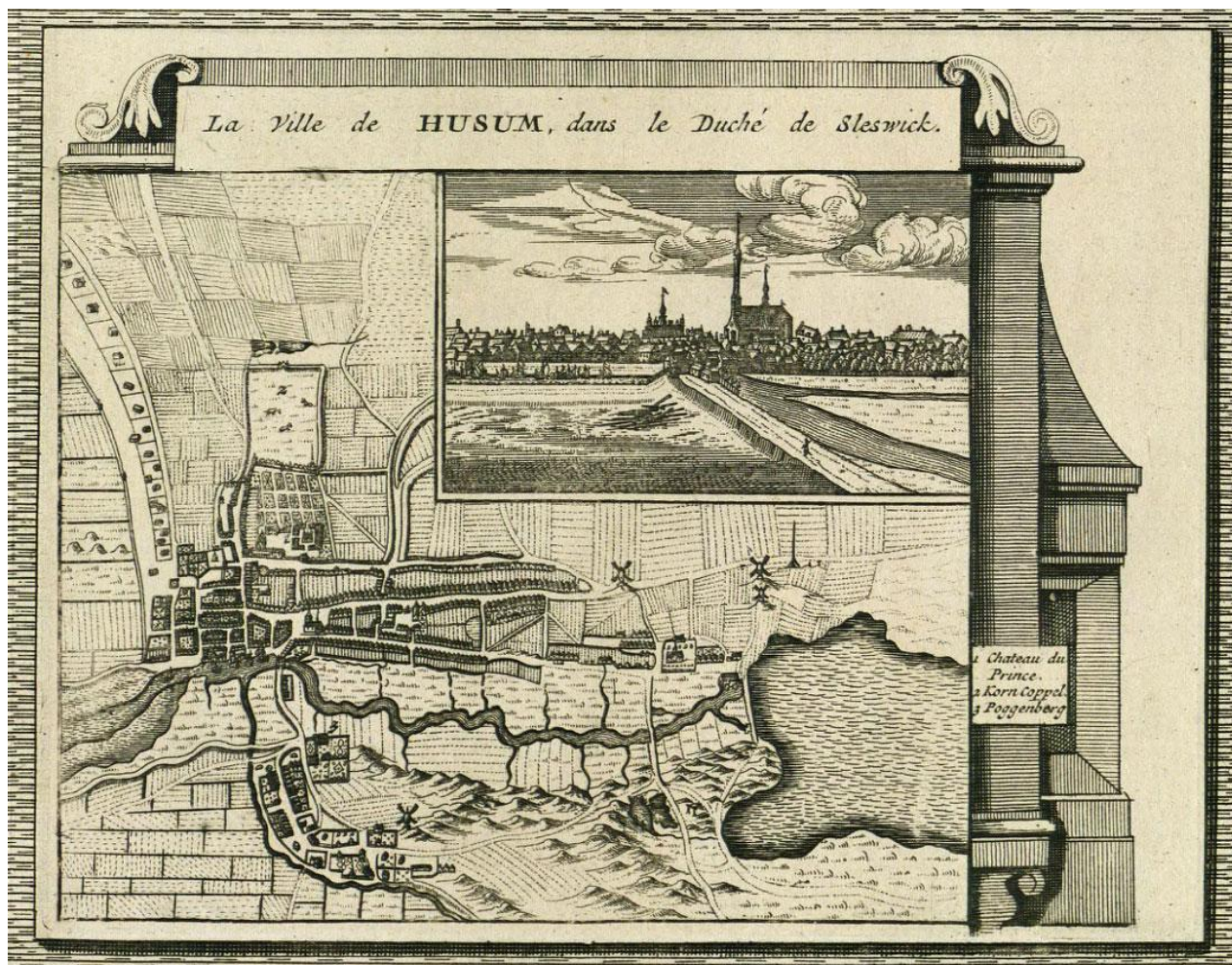
Den store Gade er meget bred og bugtet, de mindre ere krumme, men Steenbroen overalt temmelig jevn og lige. De fleste Bygninger ere gamle og trofaste, kun nogle faa ere oppyntede efter den nye Smag. Men Byen har dog en viid og stor Omkreds, formedelst de mange Haver, Stræder, Torve og store abne Pladser.

Raadstuen er en gammel, stor gothisk Bygning med et Bislag paa 8 svære Piller, hvori der ere endeel krudede og figureerte Jernankere, den har lange gevældte Vinduer med malede Ruder, og Døre med tusinde Søm og forskrækkelige Hængsler, hvis Knirken kan høres i næste Gade, naar de oplukkes. I den ene Ende er en Port, hvorigennem man passerer til Slotto Strædet. I denne høje hvælvede Port fremstikke 2 Skorstene,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

hvis Sod flyder ned og marmorerer alle Væggene. Hele Bygningen kunde højlig behøve at rapareres, eller i det mindste udspækkes. Klostret er paa venstre Haand ved Indkiørselen i Gaden, en massiv, vidtløftig Bygning af 3 Længder, Taarnet staaer uden for, som alt behøvede Tilsyn og Istandsættelse. Gaarden, Haven og Indhegningen bag ved var meget frugtbar paa Nelder. Skræpper og højt Græs, saa jeg var glad over mine tykke rejsestøvler, for at giennemvade denne Buskase af Ukrud.

I Giestgivergaarden var Beværtningen simpel, men reenlig og god. Der forsamledes nogle Borgere om Aftenen, som viste i deres Opførsel at de vare brave, flittige og religiøse Folk, de taledes fornuftigen og viste mere Kundskab end man skulde kunde formode, i adskillige Ting.

Slottet i Husum er gammelt, dog af temmelig godt Udseende, med svære Bygninger, omringet med dybe Grave og en tyk Plantning uden for af forskellige høje Træer, det beboes nu af Amtmanden, som har lagt Vind paa Havens Istandsættelse og Værelsernes bedre Indretning foruden hvad der er skeet tilforn i de sildigere Tider. For ved Slottet er en stor Plads, hvor der haves Reberbane, Oplag af Tømmer, og en liden Fodsti langs med Byens Haver besat med grønne Træer, bag ved ere Korn, Vænger, Huse, Enge og noget Mærskbund, samt Indkiørselen i Byen til den nye Gade.

Kirken er stor med høj kobbertækket Spiir, alt i skikkelig god Stand, indvendigen er intet Seeværdigt af Sieldenhed, thi mangfoldige Epitasia vare kiønne nok for den Tids alder, da de ere opsatte. Choret er meget

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

stort, Kirkemuren udgjør et langt Stykke af den brede Hovedgade. Her ere mange gode Undervisningsanstalter for Ungdommen baade i den Latine og i de borgerlige skoler, saa faa Steder ere saa vel i den Henseende forsynede, og desuden anseelige Stipendia for de Studerende siden ved Universiteterne. For de Fattige er der sørget paa en priselig Maade i mange Tilfælde, saa de have Renten af en Fond der er over 100000 Rd. der anvendes saavel til Nødlidende som til uformuende Børns Opdragelse.

Borgernes fornemste Næringsvej er Bryggerie, Brænderie og Qvæghandel, da de købe en stor Mængde Oxer fra Jylland, og græsser dem i Nærheden og siden fedede sælge dem udenrigs til Tydskland og Amsterdam.

Staden har en 7 a 800 Huse, og omtrent 3300 Indvaanere, deriblandt ere 258 Haandsværksfolk, mange Kiøbmænd, Skippere, Værtshuse og Flok som allene leve af at købe jyske Heste til Udførsel, naar de først ere fedede i Mærskene. Her ere adskillige vigtige Fabriker, Sukkerhuse, Oliemøller, Kattuntrykkerier, Blegerie, Dugmagerie, Strømpe og Tobaksfabrikker, og jeg saa mange Blikkenslagerværksteder. Her er ogsaa et Kalkbrænderie af Musling og Østersskaller. Endeel Skippere boe her som selv eje og tildeels selv fars med store Skibe. Her ligger en Eskadron Ryttere, og Bønderne underholde Hestene om Sommeren i Nærheden, naar de ej ere udkommanderede. Mange dybe murede Brønde af brændte Steen findes paa Gaderne, men Vandet er brakt og uklart, Lindetræer staae uden for mange Huse, og fornemmelig i den Filosofiske Gang, og ved den Omvej som er bag om Byen, hvor man fra et Vold Dige kan see ind i adskillige ret kiønne Haver.

Indvaanerne ere høflige, sædelige, stille, noget vigotte, simple i Levemaade og Klædedragt, men endeel skal være overmaade velhavende, thi Luxus har ikke her noget stort Herredømme, jeg var hos adskillige og mærkede Orden Flittighed og en fornuftig Tarvelighed, deres Øl, Brød, Smør er saa fortreffeligt, at jeg troer det ikke kan være bedre, men meget Brændeviin tilberedes til Udførsel for let Priis, som er heel maadelig, og hos Slagteren saa jeg Oxekiød, som jeg ikke har seet fedede og bedre i Kiøbenhavn.

Skibsbroen hvor Heverstrømmen gaaer ind er det smukkeste af Staden, saavelsom de Gaden der i Nærheden, her er et Torv og nogle store høje Huse brunmalede og siden tiærede overalt, men Messing glimrende Beslag paa Dørerne. Magistraten boer ogsaa i store smukke ligeledes brune Huse, med forskiellig gamle Udpyrdelse af Træe og Messingbilleder. Her levede fordum som Borgemester den berømte Kaspar Dankwerth.

Skibsbroens Bolværk er 10 Alen højt, og dog voxer Heverstrømmen undertiden saa stærk, at den flyder over hele Pladsen og gaaer ind i de nærmeste Huse. Her staaer Vejerboder og en stor Kran, som kan drejes omkring, for at hæve svære Pakker af Skibene til begge Sider. Iblant de Skibe, som laae tæt op til Bolværket saa jeg et, som paa Dækket havde en tilhugget Mølleaxel om borde, der havde koster 180 Rd. og skulle udføres. Her stode mange Stabler Flensborg Steen og Favnebrænde, Tørv og adskillige Kiøbmandsgods, deriblandt nogle svære Møllestene, halv omvæltede med en Stolpe igiennem Huller, men jevnlig skeer der Ulykke med saadanne Stenes Omvæltning, thi baade i Fior og forrige Aar bleve et par Mennesker knusede ved at røre og skubbe paa Stenene, som man troede stode faste, det ene Menneske levede nogen Tid, men jammerligen, som Radbrækket paa Laar og Been.

Jeg saa her ved Skibsbroen de store Kulskibe liggende i Heverstrømmen om Morgen, men om Aftenen var Vandet borte, saa man kunde gaae ud til dem, denne besynderlige Naturbegivenhed foraarsages af

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Ebbe og Flod, som i hvert Døgn indtræffer 2 Gange, saaledes at Vandet stiger 5, 6 - 8 Alen og igien gaaer tilbage og synker ligesaa meget ud i Havet, men er det Storm og Paalands Vind er Stigningen meget betydeligere, ligeledes med Synkningen, altsaa har man omtrent hver 6te Time denne Forandring, som Skibene nøje maa passe, for at komme ud og ind af Floderne, hvilket er Tilfældet langs med Vesterhavet, dog er Ebbe og Flod betydeligst her fra Husum til Hamborg og de Bremiske Lande. Paa sine Steder kan man i Ebbens Tid kiøre med Vogne, hvor man i Flodens Tid sejler med svære Skibsladninger. Ved stille Vejr er det meget underligt at see, hvorledes den ene Bølge sagtelig vælter sig over den anden langt ude fra i Havet, naar Ebben indtræffer og Vandet voxer, da det saaledes jevnlig vedbliver, indtil det har naaet sin Højde, og de Timer ere forbi, da Vandet atter begynder at udvandre, ved den ene Bølges Væltning over den anden, det er et sieldent majestætisk Syn, som ofte har moret mig, især her og i Elben ved Hamborg.

De Lærde ere endnu ikke enige om Aarsagen til denne besynderlige Naturbegivenhed. Den berømte Astronom, Oldingen de la Lande, har i Aaret 1781 udgivet en stor Afhandling om Ebbe og Flod, i 40 Aar har denne fortienstfulde Lærde beskieftiget sig med denne Gienstand. Han samler og foranlediger lagttagelser, hvorpaa endnu hist og her er Mangel, saavel for at formere Fakta af denne Naturbegivenhed, hvilke ere de Søfarende saa nødvendige, som og for derved at forbedre Theorien. Intet Problem af den himmelske Mekanik er sværre at opløfte, fordrer mere Skarpsindighed af den Tænkende, mere Konst af den regnende Goemeter, og mere Nøjagtighed af lagttageren end just den complicerte Theorie af dette jordiske Phænomen. Den berømte la Plate, vor tids Newton, har ogsaa her brudt en nye Bane og oplyst denne forviklede Theorie paa en med Erfaringer over al Forveentning overensstemmende Maade. Dette og mere opvakde hos de la Lande den Tanke, at omarbejde sit Verk og forøge den Rigdom, som de hurtigen voxende Fremskridt i Videnskaberne tilbyde ham. Han ønsker, at berige Værket med lagttagelser af andre Nationers Lærde og Sømmænd, han har corresponderet derom med den berømte Zach, Astronom i Gotha og denne igien med Capt. Müller, Commandeur paa Vagtskibet ved Stade, han beklager, at han endnu ingen Efterretning har fra danske Søofficerer om Ebbe og Flod i Kattegattet, han beklager, at han ikke kiender vor Løvenørn, men Zach tilføjer, hvilken Astronom kiender ikke den danske Løvenørn, som den dueligste og braveste blandt Søfarne og Hydrografer, saavel som Astronomer. Han er de Danskes Vorda, og har giort mange Sørejser til geografiske og nautiske Opdagelse.

En Æresport ved Skibsbroen, hvor Udkiørselen er til Eydersted, var opreist for Kronprindsen, da han var i de Egne, den er af smuk Arkitektur med mange Ornamenter og sirlige Malinger, under en Borger Egekrands staaer en Medaillon over Porten med denne Paaskrivt: Friderich, Kronprins! wohl uns sa lang du lebst. Den hele Anretning var bekostet af samtlige Borgere i Staden. Siden efter blev den sat til offentlig Auktion, for at nedbrydes og bortflyttes (thi de holstenske Stæder have hverken Port, Bom eller deslige ved Indkiørselen). Men de Arbeidsfolk, Snedkere, Tømmermænd, Billedhuggere og Malere, som have alle forfærdiget Æresporte, kiøbde den paa Auktion og lode den staa, som den endnu befindes, og altsaa er deres Ejendom.

Uden for denne Port ligger en liden Flekke eller Forstad Vødenis?, hvor der ere nogle meget kiønne nye Boliger, lige over for er et stykke Land, som nu inddiges, men er endnu saa blødt, at man ikke kan gaae der. Uden omkring løber en Vej, som fører til den store Mølleddam ved Barkmøllen, hvor der som findes en lille Lund og en dyb sandig Huulvej, hvorigiennem man rejser til Rensborg.

Foruden endeel Mærskbund, som ligger til Staden, er der ogsaa adskilligt Agerland, for det meste sandigt, men ellers meget godt opdyrket. I Græsgangene gik nogle Køer og Heste, hvis Størrelse og Fedme

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

overgaaer alt hvad man kan forestille sig. Men da de saa ofte ere udsatte for høje Vande i Flodens Tid, saa tabes tit baade Kornet og Græsset.

Jeg har 3 Gange været i Husum, og derfor omvandret Egene flere Steder, og gjort smaa Exkursioner til de omliggende Landsbyer, som jeg maaskee ved en anden Lejlighed skal tale om, men hver Gang har jeg truffet en stor Mængde, Bønder i Staden, med alle muelige Landets Produkter, især deres Tørv paa de meget store Vogne, er besynderligt at see for en Fremmed, da man ej kan forestille sig den Højde og Brede, saadant et Læs har. Deres Kornvare ere saa rene og frie for al Ukrud, at det kan ikke ønskes bedre, men ere ikke saa vægtige som vores.

* * *

Eydersted (Halvøen Ejdersted) kaldes af mange et Paradis, men denne Benævnelse bruge jeg dog hellere, om saa skulle være, om Alsen, Pløen og Sundevit, thi et Paradis, hvor der er kun stort Qvæg, prægtigt Korn, mange Speciedalere o. s. v. men ingen Skov, Haver, intet Ildebrændsel og et fladt Land, udsat for Vesterhavets Bølger og skarpe Vinde, et Land, som mangler Kilder, rindende Bække og drikkeligt Vand, nej! derfra fir os kiere Herre Gud. Eydersted har rigtig nok mange Fortrinligheder, frem for mange andre Egne, i Henseende til Afgrøde, Jordens Velsignelser, stor Formue og de ypperligste Fedevare, men jeg vilde ikke boe der, om jeg og kunde aarlig have hele Skiepper Specier, thi Skovudsigt, Bierge, Dale, Vandfald, reen frisk Luft og et godt Glas Vand, maatte jeg bestandig mangle. Bog, Vanen er den anden Natur. Eyderstederne leve vel, blive gamle og ere fornøjede i den Indbildning, at intet Land er bedre end deres, de boe i prægtige Huse, ere et frit Folk og føle Vigtigheden af deres Selvstændighed.

Hele Landet er ligesom ved **Tøndern Kanten** og i **Ditmarsken**, dels Hede, dels indtagne Stykker af Havet, der kaldes Koge, hvorfor jeg korteligen gjør et Udkast og Beskrivelse om Egnen paa alle tre Steder, da de have noget tilfælles med hverandre. Grundene i Marsklandene ere blevne til ved den frugtbare Sliim, (Schlif) som Havet i Ebbens Tid, Aar fra Aar efterlader sig, den øverste Skorpe er en leeragtig Kliejord (Kley) af forskiellig Dybde, thi paa nogle Steder er den neppe 3, andre 9 Fod dyb, hvilken sidste holdes for den bedste, især naar Blandingen af Sand kun er liden, og den fede blaa Leer er den Herskende, den ditmarske Jord ansees for ringere end de tvende andre. Marskjorden bruges vel til Sædeland, men fornemmelig til Græsning, for at fede Kreaturer paa. Da disse Græsgange anprises som de skønneste i Verden, men Skov, Tørv og andet Brændsel mangler den ganske, som Hede Egnen (Seestlandet) derimod er forsynet med i tilstrækkelig Mængde. Den tykke Luft og den fugtige Jordbund foraarsage farlige Sygdomme, der ogsaa have sin Aarsag i det slette Vand, da man maa samle i Cisterner Regnvand, for at bruge til Mad og drikke. Kornmuus har i de sidste 60 Aar især i Ditmarsken ødelagt Markens Afgrøde, ofte mere end Halvparten, og man har forgievet anvendt alle Midler til at standse denne Ødelæggelse. Meget fugtige, og meget tørre Aaringer spille Landmandens Haab. Oversvømmelserne, som Landene ere udsatte for og de Bekostninger som Anstalterne medføre, for at betrygge sig derimod, maa ikke glemmes, naar man vil gjøre sig et rigtigt Begreb om Indbyggernes Vilkaar. Alle disse Ulejligheder gjøre, at Seestbeboerne ikke have Aarsag til at misunde Marsklænderne.

Man har tidlig indseet Nødvendigheden af at værne Marsken mod Havets Ødelæggelser ved Diger. Allerede i det rode Aar hundrede, om ikke før, opførtes Diger af Frieserne, men de vare ikke høje eller konstmæssige nok til dette Øjemed. Endnu i nærmeste Aar hudrede giennembrød ofte Havet Digerne, førde store Strækninger Land bort med sig, og foraarsagede mange tusinde Menneskers Død. Det er først siden 1756 at

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

man har begyndt at opføre Digerne efter vigtigere Grundsætninger, imidlertid paastaae Sagkyndige, at man endnu er meget tilbage i denne Konst i Hertugdømmene.

Af de gamle Diger findes endnu mange Levninger, de udgiøre de saa kladte Mellemdiger, som ligge for nærværende Tid ind i Landet, men uden for disse ere de nye eller Havgigerne. Disse sidste ere ligesom de andre opførte af Leerjord, men paa en langt varigere Maade, da deres Højde er 16 - 20 Fod, Breden saa stor, at en Vogn bekvemmelig kan køre derpaa, de ere og forsvundet med fornødne Grave, Kanaler og Sluser. Sluserne forskaffe den Nytte, at man kan lade Vandet inde og ud af Marsken efter Behag. Digerne begynde ved Høyer i Amtet Tøndern og ende ved Elben ved Altona.

Da havet paa mange Steder efterhaanden afsætter den frugtbare Schlik, saa opstiger derved et nyt Land, som, naar det er kommen til Modenhed, med stor Fordeel inddiges. Modenheden kiendes og bedømmes, naar den Plante *Salicornia herbacea* L. deri hyppigen rodfæster sig, og tiener til mere Fasthed, *Poa maritima* og *Carex acuta* L. og andre Græsarter deri overflødigen fremskyde. Et saadant ved særskilte Diger indtaget Land kaldes en Kog. Til Erstatning for de store Bekostninger Inddigningen fører med sig, erholder gierne saadan en Kog betydelige Privilegier af Regieringen, hvorfor den kaldes, Octroieret. Man har endnu for en 15 - 16 Aar siden i Ditmarsken erobret over 1600 Morgen af Havet, og Jordens overordentlige Frugtbarhed har rigelig lønnet Umagen og de derpaa anvendte Bekostninger. Ligeledes en anden nye Kog er for kort siden inddiget i Tønderne Amt.

Eydersted er en Halvøe, omgivet paa de 3 Sider med Vand og skilles fra Ditmarsken mod Sønden ved Eyderstrømmen. Hele Landet indeholder 19 Kirkesogne og 2 smaae Kiøbstæder, fem Koge, et adeligt Gods, 2773 Gaarde og Huse, 43 Viermøller. Folketallet regnes imellem 14 - 15000, altsaa omtrent 2600 paa hver Qvadrat Miil, da Landets hele Areal ansettes for 5 1/3 kvadrat Mile.

En fagkyndig Mand paastaaer, at Eydersteds Klima er det usundeste af alle 3 Marskegnene, og nærmer sig meest det lave Hollandske og engelske. Vejret der er for den meste Tid just ikke behageligt, fugtige Vinde eller taaget Blikstille, utaalelig Kulde om Vinteren og Varme overvættes paa sine Tider om Sommeren, foraarsage hos de fleste nys ankomne Fremmede en slem Feber, liig den lollandske, er som de ej ere saare forsigtige i Diæten, Klædedragten o. s. v, dersom de søge Indvaanernes Sædvaner med fede Spiser, Melk, Ost og den giængse overflødige Thedrikken, dersom de ikke forebygge noget af denne Sygdom, ved at bruge gammel Rom, spise Frugter, godt Rugbrød og at blande Vandet med god Rødvii.

Hornqvæget er stort, glat af Haar, som det var striglet, fyldigt og fedt, de fleste ere mørkerøde og blakkede af en mørkegraa Skatering, kun nogle enkelte af andre Farver, det seer ikke saa bumt ud som det danske Qvæg, men Størrelsen og Raskheden gjør vel meest til denne formodentlige Snilhed. En god Koe malker daglig 12 - 16 Kander Melk, en Stud kan veje 5 - 6 Centner og derover.

Faar ere bekjendte at være her meget fortrinlig store og gode, men her haves 3 forskellige Afarter, hvorom mere neden for.

De indfødte Heste ere gode og stærke, men i Størrelse, smuk Skabning og Raskhed kan de slet ikke sættes i Ligning mod de jyske og fyenske, der have saa mange Fortrinligheder.

Korn og Radsæd voxer i Mængder, ligeledes Roer, Hvidkaal og Kartofler. Alle Plantninger, Buskase og Tørvemoser mangler ganske, de enkelte Frugttræer ved Gaardene have inden synderlig Væxt, formedelst

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Vesterhavets skarpe og kolde Vinde. Rav findes noget af, især paa en Sandbanke kaldet Hize, den er for det meste hvidgull, den mørkebrune Rav kan ikke sælges til Kræmmerne, men Almuen brænder den isteden for Lys, for største Delen er Rav her kun i smaae Stykker, dog gives der undertiden nogle paa 8 - 14 Lod, som da meget dyrt betales.

Indbyggerne nedstammer fra Frisiske Forfædre, de tale nu et besynderligt Plattysk, som er vanskeligt at forstaae, endog for andre Plattyske Holstenere. De have noget Højtravende i deres Væsen, føde sig selvstændige, frie og fuldkomnere end andre. De fornærme eller ingen i Omgang, ere for saavidt høflige, kun deres Egoisme stikker frem i alle deres Taler og Handlinger. De have ikke dette aabne, fortrolige og forekommende Væsen, som er Ditmærskeren naturligt egent, men ere kolde og tilbageholdne, især mod Fremmede, som vise nogen Pragt i Opførsel eller Klædedragt. Men nedlader man sig derimod til deres simple jevne Væsen, og foregiver sin egen Ringhed imod dem, da finder man dem, da finder man dem veltalende, omgiængelige, tienstagtige, giestfrie, goddædige endog i Tilfælde, som sielden foretrækkes hos andre.

Den største Deel af Landet henligger til Græs, thi efter Bearbejdning til Sædekorn, hviler den igien hele 30 Aar, fordi den første Maade giver sikrere Indtægter, og koster saa godt som intet, da Udgifterne ved Pløjning, Grøvtning og deslige ere saa uhyre og store. Det kommer her meget an paa Jordens Bearbejdning ved Grøvter og Slammens Opkastning af samme, thi naturlig Giødning behøver Jorden ikke, fordi den er af sig selv feed nok, en ved første Opbrækning efter Hvilken maa den pløjes 3 - 4 - 6 Gange, og siden de følgende Aar 7 Gange, da der afvexles aarlig med Vinter og Vaarsæd, hele 16 Aar efter hinanden uden al Giødning, som synes noget utroeligt, men er dog en Sandhed, for saavidt de særdeles fede Jorder angaaer, thi til de mindre gode behøves og bruges Giødning.

Der ere brede Grøvter imellem hver 6 - 8 Ager, som fordre megen Umage og Bekostning at oprense og at opkaste det samlede Mudder og Leerjord ud paa de næropaagrædsende Agre, hvorved ogsaa vindes et friere Løb for Vandet til at drage igiennem Grøvterne hen til Sluserne. Dette Arbejde koster Bonden aarligen mange Penge, og gøres gjerne af fremmede dertil lejede Folk, og med alt dette kan Afgrøden dog rigelig erstatte Omkostningerne.

Agerdyrkningsredskaberne ere stærke og meget belagte med Jern, som er nødvendigt i denne tunge Jord, og man seer Plove bespændte med 6 - 8 store Heste, som endda have alle deres Kræfter nødige, der ere 3 ved hver Plov, en som holder paa og 2 som ride paa Hestene, for at styre deres Gang. Dette Arbejde gjøre Indvaanerne selv, men Høe og Kornhøsten tilendebringes fornemmelig ved fremmede Folk fra Jyllands, Holsteens, Bremens og Brandenborgs Egne, som derved indsamle sig mange Penge. Lee bruges kun til Græsset men Segel til Kornet, og i begge Tilfælde akkorderer Bonden med den fremmede Daglønner om visse Penge for ethvert Stykke. Jordens vigtigste Afgrøde er Rapsæd, fordi den ved lykkelige Tilfælde giver de sikke og største Indtægter. Naar den indhøstes, da tærskes Frøet i Marken paa et stort Segldug under et Skuur, hvor gjerne 30 - 36 Personer bruge de korte smaa Plejler, og denne Tærskning er en stor Festdag i hele Landet, da spares der intet, for at beværte Arbejderne med Spise, Drikke, Dands og Musik til næste Dags lyse Morgen. Det aftærskne Frøe sælges til Møllerne, som deraf slaar den bekjendte Roelie. Straaet af Rapsæden bruges til Ildebrændsel eller til Væggenes Beklædning for Regnslud. Foruden Rapsæd bruges dr ogsaa Hvede, Byg, Hestebønner og noget Havre, og den store Frugtbarhed deraf kan jeg bevise af et for mig havende authentisk Document, nemlig : af

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Rapsaat var saaet	20 Kander,	indhøstet	150 Tønder
Hvede var saaet	9 Tdr.	indhøstet	240 Tønder
Byg var saaet	5 Tdr.	indhøstet	220 Tønder
Vinterbyg var saaet	8 Tdr.	indhøstet	250 Tønder
Ærter var saaet	5 Tdr.	indhøstet	100 Tønder
Bønner var saaet	8 Tdr.	indhøstet	100 Tønder
Havre var saaet	10 Tdr. i	indhøstet	300 Tdr.

De store fede Oxer veje 6 - 700 Pd. ved at slagtes 100 - 150 Pd Talg, og gaae de endnu et Aar længere i Marskgræset, saa veje saadan en Oxe ofte 10 Centner og derover, men de koste ogsaa naar de sælges 50 - 70 Specier, ja mere efter Omstændighederne. Men dog tillægges mest Køer, baade for at sælge som og for derved at tilvejebringe Smør og Ost, hvoraf en Bonde holder dog kun 6 - 8 Stykker, men de ere store og skønne.

Faarene, hvoraf der gives 3 forskellige Slags, gaae ude hele Aaret, uden naar megen stærk Snee driver dem for en kort Tid i Huus. De blive malkede 2 Gange daglig, og have en skøn Uld, hvoraf der udføres en stor Mængde, da man regner at Landet har 25000 Faar, og at Udførelsen af Uld i de sidste 10 Aar har beløbet sig til 386000 Pd.

Fiskeriet gjøre Indvaanerne ikke noget af, da dog hele Landet dertil er situeret, og man seer kun Mængde af Krabber, Reger og Muslinger. Bie og Hørvalling drives noget, men dog ej som de kunde og burde, da Eggen og Jorden dertil ikke er Ubeqvem.

Fabrikker af hiemmegeiort Tøj seer man ikke i Eydersted, da alle beskæftige sig med Agerbrug og Mejeriet. Der ere nogle faa Teglværker og et par Kalkbrænderier af Muslingeskaller, men der kunde være mange flere, naar der kun var Folk nok til at bestyre Anstalterne derved. Eyderstederne købe mange Fornødenheder, som de tildeels selv kunde forarbejde, Øl, Brændeviin, uldene og linnede Alenkram o. s. v., men da de udføre aarlig af Deres Produkter for omtrent en 330000 Rdlr. saa kan de jo sagtens igien købe hvad de behøve i Huset, og som ville koste dem for meget selv at tilvejebringe ved egne hænder.

Eydersted har en Staller c. Stadtholder, to Landretter, en Politiret, Consistorium o. s. v., hvis Beskrivelse er uden for disse Blades Bestemmelse, men ere besynderlige nok af vide Kundskaber om for Juristen og Statistikerne, saasom de have noget særegent i den hele Indretning. Ved dette omstændelige Udkast til Kundskab over hele Landet, kan jeg nu og være desto kortere ved Benævnelsen af de Byer, hvorigiennem jeg rejste nemlig:

Coldenbyttel (Koldenbüttel), en stor Landsbye, med mange grundmurede Huse også nogle af Bindingsværk med udbrændte Steen, hvor Væggene vare overtrukne med en Maske, som forhindrede Regnen at staae ind og afskalle Kalken. Kirken er stor og smuk indhegnet med Vand, af Mangel paa anden Indhegning. Giestgiveren her er Kiøbmand tillige. Mange Køkkenurter dyrkes her ret godt, som afsættes daglig i de nærmeste Kiøbsteder Frideriksstadt og Husum. man kører her oven paa de brede Digerere 10 - 13 Alen

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Høje, og hvorpaa ere byggede Gaarde, Huse, Veirmøller, da Grunden neden for er sumpig og giennemskaaret med mange Grøvter.

Oldensworth, det største Sogn i hele Eydersted, og er en Flekke med mange vel byggede Vaaninger, hvortil ere store Marker og Inddigninger. Der var man just beskæftiget med at kaste Mudder og Siv op af Grøvterne paa de næste Agre, og Arbejderne saae ud som Skorstensfejere ved dette skidne Arbejde. Her mødte man Vogne paa Digerne med 4 Heste jevnside, hvis Hiul havde Felger 4 Tommer brede, formedelst de lerede dybe Veje i Efteraar og Vintertiden. Mine Hiul med de smale Felger ville i Søleføre have skaaret ned til Staberne, men nu var Leret paa Dæmningerne meget haardt og fast. Gruus og Steen haves ikke i Landet til Vejfylding, og selv de skønne Huse her i Flekken ere bygte uden Grundsteen af Kamp paa den bare haarde Leer med tykke Grundmure. Her i Oldensworth Kirke hænger Etatsraad Augustins Billede fra Kiøbenhavn. Han skienkede 6000 Rdlr. til en Industrieskole, hvor der læres de fattige Børn det Nødvendige i Christendom, Regning og Skrivning, og de ældre Fattige gives Arbeide med Spinding og Strikning for en god Betaling. I Præstens Huus er endnu det Kammer at se, hvor Foreningen skede imellem Czar Peter og Kong Friderik den Fjerde.

Garding, en Kiøbstad, ligger næsten midt i Landet paa sandig Geestbund, som gradeviis hæver sig fra Siden noget i Højden, meer end det øvrige Land. Egnen er styg, men Byen er ganske kiøn, har adskillige sirlige Huse, Kirken anseelig med grønt Spiir, der er hverken Strand, Søe eller Bække i Nærheden. Der skal være omtrent Tusinde Indvaanere og et par hundrede Huse. Byen har stor Handel med alle omliggende velhavende Bønder, som samles her at drikke Husume Øl, læse Aviser, høre Nyt, og at kiøbe deres Husfornødenheder. Alle, fremmede Daglønnerne, som komme til Eydersted om Sommeren, fortære her om Søndagen mange Penge, og det meste, af hvad disse Udlændinger fortjene hos Bonden i Høe og Kornhøsten bliver igien hos Kroeholderne i Gardingen.

Her ere nogle Professionister, men man klager over, at nogle fornødne endnu savnes, saasom Farver, Hanskemager, Hattemager, og dl., men Mangel paa godt Vand gjør ved endeel til at saadanne Haandværkere ikke her kan leve.

Her er en meget prægtig, stor Oliemølle, foruden andre Kornmøller, som tildeels formale meget Byg i Gryn til Udførsel. Haverne frembringer gode Kiøkkenurter, men Frugttræer og andre Plantninger kommer ikke til ret Væxt formedelst Havets skarpe Vinde, det samme gielder og om de Plantninger, der ere anlagte uden for Byen.

Velt (Welt), en Landsbye, hvor foruden de grundmurede Huse, ogsaa vare nogle af Bindingsværk med udbrændte Steen, men Væggene vare overtrukne med en Velling af Linolie, Beeg og Sølvverglød, som gjorde dem meget stærke imod al Slud og Regnslag, dog kunde der ingen Kalkning bide paa denne Overstrygning, som bestandig beholdt en smudsig Farve.

Her saae jeg Plove med særdeles store Skiærer og Jeruskiner langs paa Plovaasen, thi der hører stærkt Tøj til at drive denne Marskbund, fornemmelig naar den først skal opbrækkes. Skiæret var 16 Tommer bredt ved Vingspidsen, men ej lang i Forhold derefter. Jeg har aftegnet den hele besynderlige Skabning af en Plov, som nok kan bruges der, hvor de have ikke en Steen, men hos os ville den enten gaae i Stykker eller standse undr Arbejdet.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

En Flot Sviin med deres Drivere kom vi her i Selskabs med, de havde rejst over 30 Mile fra Jyllands nordlige Egne, og vare bestemte til Ditmarsken, men de solgte undervejs hvor de kunde træffe Kiøbere. Svinene vare store, men særdeles magre, og jeg begriber ikke, hvor det kunne lønne Umagen at rejse denne lange Vej, uden at de større Fordele dermed maatte være forbudne.

Enhver Bonde, som gaaer i Marken, har gierne en lang 5 Alens Stok i Haanden, med en tyk Klods paa Enden, denne sætter han i Bunden af Grøvten og saaledes springer over fra den ene Ager til den Anden, thi uden denne Stok er det slet ikke muligt at komme over de fire Alens Grøfter, disse Stokke bruges ogsaa ligeledes i Ditmærskens og Tønderns Egne. Det blæste stærkt, da vi kørde paa de høje Dæmninger, jeg var bange at min Hat skulle kastes af ved Vinden, og paa hiin Side Grøvterne, thi da havde det ej været muligt at faae den, fordi hverken jeg eller min Kudsk kunde springe som Eyderstederne, om vi endog havde haft en Stok.

I Nærheden af Velt ud imod Havet ere Dünerne beliggende, som oprejste sig 10 og flere Alen over Vandet, de ere Sandbanker, som ere formerede ved Opfyldning, og adskillige Væxter siden rodfæste sig derudi. Ved Vindens og Havets Medvirkninger voxte disse Düner til Høje og Bierge, men lang Tørke og stærk Storm kan igien bortblæse meer end den halve Deel deraf, som atter igien lægger sig andre Steder og formere nye Düner, som ere meget skadelige for Naboerne, thi den fine Sand virker i Skyerne ved Stormvej og bedækker Agre og Enge, hvorved Afgrøden enten standses eller reent ødelægges. Og saare vanskeligt er det at rejse der, naar Paalands Vind hersker, thi Klæderne, Øjne, Huden, Heste og Vogne bedækkes af Støv, som er desto farligere da den er saa saare let og alder dyngeviis paa alle Gienstande, ja neppe kan man drage Aanden, naar Støvskyerne storme imod Vognen.

Der ere kun faa Huse og Gaarde i de egentlige Byer. De fleste ligge eenslige og med sin egen Jordlod i Nærheden, og i saa Fald maa man da køre paa Dæmningerne eller Digerne, hvor saadanne enlige Gaarde ere beliggende, et langt Stykke Omvej for at komme til Bestemmelsesstedet. Disse eenslige Vaaninger ere som oftest de smukkeste, med fortræffelig Grundmuur, store klare Vinduer, malede Stakitter, Messing paa Dørerne, særdeles godt Bohave og Sølvbægere i Hobetal indvendig og i Værelserne, men Haverne omkring Gaardene bære intet andet end Kaal og Urter, thi Havvinden bortvisner Træernes Blade, nogle enkelte Biestader findes, men da de mangler Boghvede Sæden, saa lykkes de ikke saa godt som paa Seesten. Og Faarene staaer tøjrede paa Digernes Vold, da de ellers andetsteds i Landet gaae løse, især ere disse tøjrede Faar som oftest Huusmændene tilhørende.

Tønningen er egentlig Hovedstaden for hele Ejdersted, som ligger tæt ved Ejderstrømmen, 6 Miile fra dens Aabning i Vesterhavet. Flodens Brede herfra over til Ditmarsken regnes kun for 70 Alen, og dens Dybde er 7 a 9 Alen, her maa alle Skibe passere som agter sig igiennem Kanalen til Østersøen, hvorfor her ude i Havet ere anlagte Sætønder for de Sejlende. Havnen er stor og beqvem saa 12 a 14 Fod dybtstikkende Skibe kan her overvintre. info@nordimp.dk

Staden er bekjendt i Historien af Steenbuk som der blev fangen 1713, og Aaret derefter bleve Fæstningsværkerne sløjfede saa det nu er en aaben Stad, men dog er den smuk endnu baade af sin skønne Beliggenhed, som og af dens Bygninger. Torvet er stort og deromkring ere anseelige Huse, Kirken og dens Muur samt en Allee af ranke Lindetræer, der skal være 15 Gader, 420 Vaaninger og omtrent 1600 Mennesker unge og gamle.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Som noget besynderligt anmærkes at Indvaanerne allerede over i 160 Aar havde havt deres Kirkegaard uden for Byen, da denne gode Sædvane kun i de sildigere Tider er bleven herskende hos Kiøbenhavnerne og andre. Steenbroeen i Gaderne er jevn og god, skønne Sprøjter ere anskaffede men inden Lygter om Aftenen. For Oversvømmelse ere giorte de bedste Anstalter. Fabriker findes her ikke, men Handelen er i Flor, formedelst Kanalfarten der forbi, da alle Skibe her maa melde sig paa Toldkammeret for at klarere førend de sejle opad ud til Østersøen, og endeel indtage ogsaa den fornødne Provision. Ejdersteds Produkter føres meget hertil for at udslibet, og herfra faaes igien Brændeved og Tørv med Skibene.

Agerdyrkning, Qvægavl og Fiskerie drives her kun i det Smaa, men et Kalk og Teglværk levere begge mange og gode Vare. Vandet er brakt og ikke drikkeligt uden hvad der ved Regn samles i Cisterner. Luften er usund for Fremmede.

Formedelst den store Sejlads og Overfart til Ditmarsken seer man ofte Fremmede i de mange Giesthiverruse, hvor der haves Billard, Læseselskaber og andre Fornøjelser. For Kanalskibene er her bygt et anseeligt Pakhus paa en Odde i Floden, og hvor betydelig Udførselen maa være af Landets Produkter kan man saa omtrent slutte sig til, at Værdien for et eneste Aar af det Udførte, beløb sig til ialt: 313000 Rdlr.

En Doctor Jansen var her i forrige Aar bortdød, som var meget yndet og elsket for hans Flid og Retfærdighed, han rejste til alle Syge ufortrøden endog om Nattetider, lod sig nøje med en saare billig Betaling, og var meget heldig i sin 40 Aars Praxis ved farlige Sygdomme ved Barelskonen, og hastig udfordrende Redningsmidler, saa alle beklage Tabet af denne sieldne, gode, kyndige og duelige Mand.

Kirken er godt i stand med et højt Spiir, og desuden seerman 2 andre Spire i Staden, som saavidt jeg erindrer er paa Raadstuen. Slottet skal i sin Tid have været Seeværdigt, men nu gandske borte, kun Rudera sees paa en Holm omflødt med Vand, ligesom hele Staden har en gravet og naturlig Vandledning rundt om sig, der attter deles i mindre Grene og i smaa Bække løbe paa den Nordlige og vestlige Side, thi førend Steenbucs Tid var her en stærk Fæstning, hvoraf kun sees Levninger, dog er her i denne Tid paa Batterierne nogle Kanoner for at sikre Indgangen i Ejderen.

Slottet i Tönning

Her i Nærheden fanges endeel Marsvin og Sælhunde ved et Instrument der ligeesom en Snepert slaaer en Harpun i Sælen, naar han paa Strandbredden slikker Soelskin, Marsvinet drimod skydes med Flint, der ere de som kan veje 120 a 150 Pd. Og give megen Tran. Harer og Kaniner, som tilforn skal have været her saa overflødige ud mod Havet i Sandklinterne, ere nu sieldnere at finde.

Ditmarsken skilles fra Eydersted blot ved den smale Strøm ved Tønningen, her rejste jeg over paa en flad Færge, ligesom forhen er benævnet ved Missunde. Meget af hvad jeg forhen har anført om Eydersted i

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Henseende til Digerne, Mærskene, Seesten, Jordarterne, Afgrøden o. s. v., kan ogsaa henregnes paa Ditmarsken, dog de Afvigelser eller Forskielligheder, som jeg har bragt i Erfaring, vil jeg nedskrive, og derfor kortelig benævner blot de Landsbyer og Flekker, hvor igiennem jeg passerede, thi hele Landet har slet ingen egentlige Kiøbstæder, men Flekker, som i Smukhed og Størrelse overtræffe baade Slagelse og Helsingør.

Man veed af Historien, at Ditmarsken, 1559 blev erobret og deelt imellem Kongen af Danmark, som fik den søndre, og Hertugen af Holsteen den nordlige Deel, indtil 1774, da denne sidste nordlige Part ogsaa ved Magejæg kom under det danske Scepter. Landet er rundt omkring beskiemet med Diger imod Havet, saa man ved Sluserne kan sætte hele Marsken i Krigstider under Vand, og igien naar man vil, udmale ved Pomper det overflødige Vand, der konstigen ledes over Dæmningerne eller giennem Sluserne. Landet har 22 Kirkesogne, hvis Kirker ere store og velbygte med Taarne eller Spire, gierne tækkede med Spaan og grønt malede, disse gothiske Bygninger vise Levninger af forrige Tiders Velstand, Styrke og Velvillighed i at bidrage til Religionens offentlige Prydelse.

Saa vel Marsken som Seesten er overmaade frugtbar, hver paa sin Maade, og frembringer mange Produkter. Landet er 7 Mile langt og 3 – 4 bredt, staaer for 1430 Plove, har foruden Elben og Eyderen, som ere dens Grændser, adskillige smaa Strømme og Aaer, saa godt Vand paa sine Steder dog kan have nogenlunde drikkeligt. Og Fiskeriet drives og paa visse Enge, baade saavidt der forbruges hiemme som ogsaa til Udførsel.

Indbyggerne have længe været bekiendte for stærke og stridbare Mænd, som have aflagt forskellige Prøver paa deres Tapperhed. De fleste ere gode, flinke, velvillige Folk, aabenhjertige, goddædige og ærlige, men Fornærmelse taale de ikke. Den borgerlige Frihed iblandt alle, er en vigtig Medaarsag till deres lykkelige Forfatning, som Bønder, Mennesker og Christne, thi de vide intet af Hoverie, Herremænd, Fæste o. a. dl., de ere alle Selvejere. Ditmarskerne rejse meget i Naboeegnene til Torvedage og Markeder, undertiden blot for at more sig og see Mennesker, ogsaa for at kiøbe og sælge. Han fornøjer sig i Kroen, ikke for at drikke, klamres eller slaaes, men enten med Kortspil eller Samtaler om hans Jorder og Qvæg, hvorved han baade underviser den mindre Kyndige, og selv undertiden fordobler sin Erfarenhed ved andres oecoon. Forsøg i et eller andet Tilfælde. Jeg har mere end engang hørt saadanne Samtaler af Landets Bønder, som vare fornuftige og lærerige, ja meget anstændige, thi de sidde omkring Bordet med deres sølvbeslagne Merskums Tobakspibe, og saaledes tale om adskillige Gienstande.

Landets fugtige Klima i Marsken er især Aarsag til de særdeles gode og skønne Græsgange, som mere ogsaa just lægges Vind paa end den egentlige Pløjning og Saaening, end skiønt samme slet ikke forsømmes, hvor Omstændighederne tillade det. Og det Korn der avles er saa reent og vægtigt at det overtræffer det Østersøiske, især Hvede og Byg. Vel er Seesten skarp og sandig, men der avles dog god Rug, Boghvede, Kartoffler og Havre, og den Marskbund gives kun ved Havet og langs med Floderne, hvori der endog er Sejlads, som er saa meget vigtig for et Land til Produkternes Afsættelse, derfor kan de idelig indtage Penge, og for dem igien kiøbe deres Fornødenheder.

Landevejene falde deels over Digerne, hvor det skal være slemt nok at kiøre om Vinteren, da den opkastede Loer er saare giennemblødt, deels over Seesten, hvor den idelig vedligeholdes, vel have de hverken Steen eller Gruus, men de bruge hvad de have, og lægge hele Læs Lyng udspreddet i de sandige Veje, bedække dette igien med Sand eller Hede Jord og derved bliver Vejen for saavidt god, at Hiulene ikke kan nedskiære, at den fine Støv ikke skal omhvirvle den Rejsendes Klæder og Aasyn. Og da her ikke just gives meget store

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Fragtvogne som transportere Kiøbmands Gods, saa kan Vejen saaledes lavet staae sig uopkiørt nogle Uger, da atter ved Huller og Forfald, nye Opfyldning strax besørgeres af de dertil beskikkede Tillsynsmænd.

Marskens Jorder giødes ikke meget, de forbedres især ved aarlig Opkastning af Grøvterne, hvori der findes feed Mudder og forraadnede Væxter, som udsprede og siden nedpløjes, da Jorden atter og atter pløjes, for at bringe den til fornøden Finhed og Muld inden den besaaes. Afvexling med Sædeskifterne er forskiellig efter de lokale Omstændigheder, saasom Hvede, Byg, Ærter, Hestebønner, Byg, Kaal, Ærter, Havre, men sielden Kløver, da det naturlige Græs fremskyder saa overflødigen, endog efter saa mange Aars Drift, som ville være en Umulighed her hos os.

Hestebønner og Rapsæd anpriser her, som de Sædearter der lønne sig bedst naar Biomstændighederne ikke gjøre Hindringer. Men paa lette Jorder og smaa Indhegninger ere de slet ikke at anbefale. De bruges de fleste Steder som forberedende Sæd til Hvede, for at udrense Jorden, ogsaa bruges de i tredje og femte Halm, men ikke med den Fordeel, som naar de saaes i nye brækket Jord, de saaes, nemlig Bønnerne, en 15 – 18 Tommer fra hinanden, og siden hyppes flere Gange eller Hypningen foretages med smaa Plove, endskiønt de saaes tidlig i Foraaret, ere de ofte meget sildig færdige til Indhøstning. De opruskes og sammenneges, for derefter at vejres til Inbaggningen, men længe maa de staae, for at tørres fuldkommen, thi ellers raadne de i Huset eller Stakken, men de tærskes først ved indfaldende Frostveir, thi saa slipper de lettere Bælgene.

Det er et fortrinligt og triveligt Foder til Heste, til at fede Stude med, og til Svins Føde, jeg siger ikke Fedning, thi dertil er Korn og Ærter bedre, men ere Bønnerne Aar gamle, kan intet bedre og mindre bekosteligt gives Arbeidsheste, som endog ved strangt Arbejde beholde et godt Huld. De nye indhøstede kan og bruges, naar de stødes som Malt, deres Dyrkning ønskede jeg indført hos os, da derved kunde spares endeel Havre, især fordi de saa meget forbedre Jorden, og gjør den duelig til anden Sæd.

Brand i Hveden er meget sieldent af see, thi Indbyggerne støde og kalke den ligesom vi, men deres Lage dertil bestaaer af 2 Potter lunket Vand, hvori er opløst en Unze Sallisensteen, eller Kobbervictril, som paastænkes Hvededyngen Dagen før Saaeningen, og flittig omskuffes, samt paastøses siden ½ Fierdinkar Kalk, dette er Quantiteten til hver Tønde Hvede.

Digernes Istandsættelse i Mærskan er en saare vigtig Green til Indbyggernes Lykke og Beroligelse, da man veed havd Skade Oversvømmelse har gjort tilforn, saa at mangfoldige Mennesker og Qvæg ere omkomne, naar Havet har brudt igiennem Digerne. Og nyligen den 22de Marts 1779 følte de bedrøvede Marsklænder ved Kronprindsens Kog Vandets Vælde, da 350 Oxer paa Maxqveller ynkelig omkom, og til overblevne havde de hverken Foder eller Græs, de fleste kunde ikke bearbejde Vaarjorden til Sæd, formedelst den tilbageblevne Fugtighed af Oversvømmelse. Derfor er det saa meget gavnligt, at en nye Dige anordning er udkommet Ifølge kongl. Patent d. den 19 Jan. 1800, som Sagkyndige sa længe have ønsket, og under 13de Maj f. A. har Rentekammeret udstædet en Instrux for alle de Ober og Underbetientere, som derved skal have Opsyn, bestaaende af 18 Artikler, som bliver for langt at afskrive, og ville vel ej heller more de Læsere, som ikke have nogen lokal Kundskab om Digevæsenet og deets store Nytte for hele Lnadet. Jeg benævner nu blot de Stæder jeg saa paa Rejsen, med korte tilføjede lagttagelser.

Weslingburen (Wesselburen) en liden Flekke i Ditmarsken ved en Strøm, hvis Vand dog er bittert og saltagtigt, den ligger ved Havet paa den vestlige Sid af Landet. Kirken er nye og smuk, der skal være omtrent

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

150 Huse, som ere vel byggede. Det er et majestætisk Syn at beskue Havets Bølger herfra, naar man kører paa Digerne langs med Strandbredden, som dog ligger i nogen Frastand, og endda kan Skummet opspytet langt over Vejen, naar Paalands Vind indtreffer. Paa denne Vej fra Eyderen hertil, forbi de mange kiønne Gaarde, indgrøvtede Stykker, hvor der græsede røde Qvæg og gode Heste, saae jeg, iblandt andre Væxter, Hestebønner meget fuldkomne i Afgrøden, paa høje Stængler, næsten som vore valske Bønner, med lange tykke Bælge, og Stykkerne havde anseelse som en liden ung Elleskov. Situationen her er ikke hæsliq eller kiedende, thi man sser bestandig Havet med dens mange Holme, Düner, Øer og Indvige, som giver Afvexling for Øjet. Jeg var kun kort i Byen, for at komme til min Bestemmelse inden Aften.

I en enlig Gaard bedede jeg en Times Tid, og fandt megen Giestfrieheid, men Sproget falde mig vanskeligt at forstaae, thi i Flekkerne er det ingen Sag, da Mundarten ved Omgang med daglig Handlende nærmer sig det Højtydske.

Marne, en liden Flekke i Syder Ditmarsken, er nydelig bygget, ikke lang fra Havet, har 145 Huse, hvoraf, de fleste ere nye eller oppudsede. Her har man mange gode Politieindretninger, vel brolagte Gader, Sprøjter, Lynilds Afledere paa Kirketaarne, Magazinhuus, Læseselskaber, Skoler, Opdragelsesanstalter, Fornøjelsesanstalter for Ungdommen, Klubsamling, Promenader, Giestgiverhuse o. s. v., bedre end i mange af de Danske Stæder, som dog ere Kiøbstæder, og denne kun en Flække, men Handel, Kiøb og Salg er her særdeles betydelig fornemmelig om Torvedagene. I Giestgiverhuset vare nogle rejsende Hamborgere, artige høflige Folk, de beklagede meget Doctor Unzers dødsfald i April d. A. der i Særdeleshed er bekiendt af der Arz et medicinsk Ugeblad, som er oversat i adskillige Sprog, de berømde ha som Læge, Ven, Menneske, Skribent og Naturkyndig.

Omegen her er ikke behagelig, thi naar man længe har seet Mærskens Afgrøde og Qvæg, idelig velbyggede Huse og Velstand, hvor man henvender Øjet saa bliver man til sidst kied af al denne Mangfoldighed og gider ikke engang nævne eller skrive derom. Dette gielder ogsaa om alle de Stæder og Gaarde jeg kom forbi inden jeg naaede Meldorf

Meldorf, en stor anseelig og skøn bygget Flekke ved en liden Strøm, som har Sejlads og en sikker Havn. Kirken er stor med anseeligt Spiir, endeel grønne Træer findes paa Gaderne i Haverne og uden for Byen. Til disse Plantninger her i Nærheden og noget længere borte har især Justizraad Niebuhr meget opmuntret ved egne Exempler og Undervisning. Han er Publikum saa bekiendt af hans Rejse til Arabien med det lærde danske Selskab, nu virker han her som Oberlandfoged megen Nytte for Efterslægten, paa samme Maade yttre ogsaa Stazraad Bøye sin Velvillighed til at fremhielp Plantninger her og i Omegenen med Elle, Birk og Aske, som han skienker bort til enhver der vil plante, og det er saa sieldent i Ditmarsken at see grønne Træer, thi disse koste meer Umage. Taamodighed og længere Tid at frembringe end deres andre Produkter som strax indrente Penge.

I Giestgivergaarden spiste jeg til Middag, der var mange Fremmede, deriblandt et ungt Menneske paa nogle og tyve Aar, han snakkede uophøtlig ved Bordet, hans Aasyn var but men vittigt tillige, intet var han tilpas, og talede om Videnskaber Stater, Politik, Krig og Fred i den afgjørende Tone, ingen ville give sig af med ham, vi andre spiste og lod ham sladre. Jeg fik siden at vide, at han var Student, af de saa kaldede Renomister, som søge en Ære i en kaad sladrende Frihed, i en raa Stemme, i en affekteret Mandhaftighed, og disse ere de egentlige Stiftere af de hyppige Dueller ved de tydske Universiteter. Jeg fik at vide, at han havde været Skribent, Digter, Recensent og Oversætter, men som en Kludrer i alle Dele, siden troede han

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

sig voxen til dramatiske og Genie Arbeider, men kunde ikke afsætte sine Hiernefostere, siden blev han Hovmester, men da han selv entet Retskaffent havde lært, og skrev Kragetræer for sine Elever, saa blev han afskediget og vanker nu omkring, for at opstøvre en Skolemesterplads paa Landet. Men af saadanne tyske Vagabundi forekommme adskillige paa Rejsen, baade i det lærde som og i de andre Fag, men naar jeg seer dem, og hører deres megen Pral, da tænker jeg ofte paa hvad der engang stod i Minerva.

Megen Handel er der i Meldorf, ja meer end i mangel en siællandsk Kiøbstad, thi Magasinhusene og Boutikerne vidne om, at der baade maa sælges og kjøbes betydeligt. De mange Huse, omtrent 300, efter Foregivende af min Rejsecompagnon en Bøssemager, og adskillige Profesionister Skildter over Dørene vidne ligeledes om ,a Byen ikke er iblant de ubetydelige.

Det var om Morgenen vi kom til Kirkebye **Hemmingstedt**, Veiret var stille og lumvarmt, Hestene vare svedige, formedeslst Kiørselen i det tunge Dand, vi ville give dem Brød og holdte noget ud fra Landevejen paa en bred Slette i Byen for at beede. Hestene tabde nogle Smuler Brød, endeel Høns fra nærmeste Huus kom tilløbende, for at opsamle dem, men Ejeren raabde bestandig: Putte! Putte! og var bange at Hestene skulle træde dem, endelig traadde han selv frem og pluddrede en Hoben, som jeg ikke havde forstaaet, dersom ej min Bøssemager havde fortolket det. Han sagde iblant andet, at det ej var Maneer at holde paa Gaden for at beede, der vare Kroer nok paa begge sider o. s. v. Denne lille tykke Mand med sin grønne Kassekring og fin graae flossede Hue, samlede da sine sorte Høns sammen for sin Dør, og med en liden Kiep jo de hvide og spraglede bort fra det udstrøede Æde, for at give Plads blot for de sorte, og ragbde bestandigen sa sa, wulst du weggehen. Bøssemageren sagde mig, at denne stumpede Kroat ejede Skiepper Penge, var en stor Gnier og Kiellingpotte, og bestilte intet andet end at fore sine Høns, Grise, Kalkuner o. s. v. Nu begynder nordre Ditmarsken, og man ser meget Hedejod, som dog for det meste saavidt muligt er dyrket og bragt under Ploven. Passeret mange velbyggede større og mindre Kroer, der alle have et Skildt uden for, hvorpaa er malet, ligesom flere Steder i det øvrige Holsteen, en Kande, Flaske, Glas og et Bord besat med Giester, hvor man finder alting ordentligt og reenligt, dog Øllet er ikke for godt, maaskee Landets slette Vand har Skyld deri, men Høflighed og billig Betaling er herskende hos alle. Kun Kniv og Gaffel maa man føre med sig, og holstensk Mynt, thi Bankosedler og endog norske hele Penge vil de nødig have.

Heyde (Heide), en stor skøn Flekke, som fortienet sit Navn med Rette, thi den ligger paa Seesten paa en Flade, omgivet med tungt Sand at kiøre i og megen Hede. Gaderne ere brede og lige især de, som gaae fra det store Torv, meget ved brolagte, med anseelige, prægtige, høje Huse, som forskiennes ved de store klare Vinduer og mange Lindetræer, Byen er af Størrelse som Nestved, dog meget smukkere og symmetrisk i Vaaningerne, men Situationen og Omegnen er ubehagelig. Mange Professionister og Handlende ere her bosiddende, og man øiner Liv og Virksomhed i tusinde Tilfælde.

Raastuen er nye, prægtige i Bygning efter bedste Smag, 2 Stokværk foruden Kielder, blaae Steentag, en høj Sandsteens Trappe med skønd konstigt Gitter, og derved 2 høje Marmorpiller med runde Glaslaterne. Vinduerne ere særdeles store af de smukkeste glindsende Ruder. Broen uden for er besat med klippede Lindeetræer og belagt med store brune Fliser og Marmorafvisere.

Kirken er stor og viid i Omkreds, med et højt, grønt, Spiir, og atter et mindre Spiir over Koret. Taget er belagt med blaae Spaan. Paa Kirkegaarden ere mange Begravelser, men højt opmurede over Jorden og afskakkede som en Skriverpult, jeg stod ved en dem ig indskrev meget i min Journal, men nogle vare saa

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

høje, at jeg ej kunde lægge Armene paa Afskakningen. Figurene og Inskriptionerne paa endeel ere underlige og vidtløftige, kun et eneste af de mangfoldige vil jeg nedskrive- Meget pyntelig og reenlig er ellers Kirkegaarden, omgivet med en høj Muur og smukke Stakitporte.

Jeg kom just til Heyde en Løverdag morgen, da der var det ugentlige Marked, og jeg blev der hele Dagen, saa jeg havde Tid til at beskue alle Seeværdigheder. Men saadant et Marked kan ingen gjøre sig Forestilling om, uden den der selv har seet det, og tillige den store Mangfoldighed af Mennesker. Hver slags Handlende og Professionister har sin bestemte Plads paa det store Torv, der er besat mange Lindetræer, som give en behagelig Skygge. Man kan faae alting at kiøbe her om Løverdagen fra en Tøjrepæl af til den kostbarste Kaet, Staalarbejde og de fineste Galanterivare, derfor sagde Værten ogsaa til mig, da jeg tilkiendegav min Forundring over al denne store Mangfoldighed, som Torvet havde at sælge, ja de kan komme til Heide om Morgenens ganske nøgen, og naar De har Penge, kan om Aftenen kiøre ud i Karet med 6 Heste, og Vogne bepakkede med alle mulige Kæder, Sølv, Linned, og Kort, alt hvad der behøves i et Huus. Baade Kræmmerne og Bønderne, som have noget at sælge, nævne en bestemt Priis, hvori de ikke lade sig afprutte, og denne Skik er meget god, som man maatte ønske var i Brug i det egentlige Dannemark, og at Markedsverene bleve giorte forsvarlige, som her.

Der vare paa Torvet 3 a 4 Boglader, jeg gav mig i Tale med en aldrende Mand fra Hamborg, og kiøbde nogle smaa Skriver af ham, men Prisen er næsten det samme som i Kiøbenhavn, da dog Boghandlerne maa betale Fragten, tabe paa Coursen, og beholde adskilligt siden som Makulatur, men han meende at de fik ogsaa større pro cent. Af de tyske Boglader, end deres egne Landsmænd faae. Han kiendte Profts, Rothes, og Brummers Boghandlinger i Kiøbenhavn, men om dansk Litteratur havde han ingen Kundskab uden for saavidt hvad der var germaniseret. Vi kom i Tale om Leipsiger Boglader og Forlægger: Schlesfers Staatsanzeigen blev betalt med 22 Rdlr. Arket, men derimod andre mindre vigtige Skriver kunde dog have for 1 a 2 Rdlr. Arket som Honorarium til Forfatterne. Værten, en ung Mand, nyelig bosat, bad mig rekommandere sig til andre danske Rejsende, han fortiende det og, thi man er meget vel der i Huset, hans Navn erindrer jeg ikke, men boer paa Torvet tæt ved Raadstuen med store ærværdige Lindetræer ved Døren. Der vare mange Værelser, og i Skienkestuen en stor deel Bønder, hvoraf nogle vare særdeles godt klædte, med Sølvknapper baad i Trøje, Vest og Buxer, men andre saae ogsaa noget lurvede ud og sjuskede i hele Paaklædningen, de levede godt ved dækkede Borde med en kold Kiøkken og Ølflasker, men Brændeviinsdrikken var kun ubetydelig.

Fra Hejde igiennem **Weddingstedt**, hvor man rejser bestandig i Heden, og paa sandede tunge Veje til **Klevs (Kleve)** en stor Bye, men ikke godt bygget, nogle Huse ere endog med Leervægge i Fyrre Bindingsværk. Her ender Seesten sig og Mærskens begynder. Neden for Klevs er det ligesom Naturen har afrundet en halv Cirkel for at danne den Marske Grund, som ligger en 5 a 6 Alen lavere end Byen og den øvrige Grest, atter igiennem **Londen**, (Lunden) en smuk Fekke, meget vel bygget med mange Handlende og Professionister, men jeg var der kun kort, og blot kan sige at jeg har seet den. Nu seer man mange Bugter af Ejderen og dens smaa Indvige i Landet, nu kiører man atter paa Digerne lige til Færgestedet. Paa Vejen seer man den ditmarske Bonde i sin smukke Kariol, med prægtigt Seletøj, eller ridende paa en skøn modig Hest, eller i sin store Vogn med Kone og Børn ved Siden, alle meget pyntede efter Landets Maade. Snart seer man gaaende Fruentimre med store Kurve paa Hovedet og pene i Paaklædning, men Betlere træffer man heel sielden-

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Fridrikstadt i Landskabet Stapelholm, ligger ganske tæt ved Ejderen, hvor jeg kom over fra Ditmarsken i en Flad Færge, ligesom forhen ved Tønningen, Færgefolkene vare duelige og hurtige og meget nøjsomme med de Drikkepenge man giver dem, thi Færgepengene for Heste og Vogne ere bestemte til 12 Pz. Ved Ebbens Tid da der er lavt Vand, kører man lige ud paa Færgen, men i Flodtiden benytter man sig af Skibbroerne. Stadeb ligger paa en Øe som Floderne Ejderen og Threnen danne, er meget smukt bygget med snorlige Gader, hvoraf de fleste støde til Torvet, og naar man staaer der kan man henskue i 6 Gader paa engang, Lindetræer findes hyppigen baade uden om Staden i Alleer, som og paa Gaderne, der ere brede, godt brolagte og en egen Broe for Fodgiængere ved begge Sider besat med brændte Muursteen paa Kanten. Gaardene og Husene ere ikke meget høje eller just prægtige, men dog smukke fornmedelst Regelmæssighed og pyntelig Simplicitet.

Staden er egentlig begyndt at bygges af nogle Hollændere først i det 17 Aarhundrede, og siden meget forbedret i mange Henseender. Her er fri Religionsøvelse for de fleste Sekter, og derfor bestaaer Magistraten baade af Lutherske og Arminianske Lemmer. Her ere mange Fabriker, Manufakturer og Handlende, fornemmelig beboes og bestyres de af Reformerte, Menonister og Jøder, hvoraf nogle have betydelig stor Formue.

Situationen er ikke ubehagelig, vel ligger Staden paa en Flade, men der er dog kiøn Udsigt over Eyderen, Marsken og de mange Plantninger, som Kosten blot har tilvejebragt i Omegnen, desuden seer man idelig Canalskibene ar passere frem og tilbage, og de lægge ofte an ved Bolværkerne, baade for at handle, som ogsaa at indtage Provision. Promenaderne omkring ved Threnen ere ogsaa smukke under Lindetræerne, ved Sluserne og paa Skibbroen. Der hører ogsaa endeel Jord til Staden, som er ansat for 25 Plove.

Staden har omtrent 500 Huse og 2300 Indvaanere, Unge og Gamle, hvoriblant ere over 150 Jøder, den har 5 Veirmøller, og er omgivet med en Dæmning og Grave, for at hindre Oversvømmelse, hvis Vand forener sig med Threnen, der ved kunstige Sluser udstyrter det atter i Eyderen. Staden har Præsident og 6 Raadsherrer, en Fiskal og et borgeligt Kollegium foruden andre politiske Stæder er denne den yngste, næst Christiansfeld.

Naar man gaaer ind ad den pyntelige Stadsport over Gravene, saa seer man paa en Hiørgade Jødesymagogen, som er stor og ret kiøn. Længere frem i næste Gade den katolske Kirke, som er kun liden men pen, derefter Remonstranternes Kirke, som er en anseelig Stor Bygning med lavt Taarn, hvis Overdeel bedækkes af en særdeles stor rød Krone. Paa venstre Haand derfra er Qvækernes Forsamlingshuus, kun lidet og som et almindeligt Huus. Allertøngst ude mod Norden findes den Lutherske Kirke, som ikke er stor men meget symmetrisk bygt med et højt durchgebrokkent Spiir, hvorpaa allerøverst er en stor forgyldt Hane. Uden for alle Gaderne er en Indhegning til Kirkegaard imod Norden.

Udenfor Stadsporten ligger Færgegaarden, som har store Værelser og mange Indretninger til Bequemmelighed for Rejssende. Jeg fik et Kammer til Natteleje, hvis Møbler, Seng, Borde, Vandbækken og andre Komoditeter, syntes mig vare for prægtige, dog, jeg bad om et godt Kammer, og fik det, men jeg maatte ogsaa betale efter dets Pragt. Beværtningen for Resten havde jeg heller ønsket noget bedre, end paa de kostbare Fade, Skaaler, Glas og Kopper, som ej just kunde give Spise og Drikkevare nogen indvortes Værdie. Her samles mange Bønder fra Eydersted og Ditmarsken, for at snakke og spille koert, saaledes saae

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

jeg 4 fyldige raske Mænd siddende i en Stue tæt ved mit Kammer ved et Mahogniborg, med 4 Spølkummer, hvori vare Specier og andre hele Penge, de spillede Kort hele Natten, og endnu om Morgen, da jeg rejste, sadde de der trygge, men meget rolige, uden at gjøre mindste Støj, saaledes, sagde Pigen, sidde de her hele Nætter og Dage, naar der ere mange Beter paa Bordet, og da sove de et par Timer om Middagen, hvorefter de begynde igien paa nye. Iblandt andre Giester var her en Brændevinsbrænder fra Staden, som havde været Student, og rejst meget i sine unge Dage, ved hans muntre Selskab og ved den unge Præstes fra Høhr, havde jeg indhentet mange Erfaringer og Underretninger, naar jeg længere kunde have nydt deres behagelige Underholdning, men jeg maatte rejse videre, i Følge min Bestemmelse.

Uden for Færgegaarden er en høj Vold imellem denne og Ejderen, hvorfra man kan oversee det meste af Staden, see Tønnningen, Husum, Coldenbyttel og se ind i meget af det Ejderstedske. Bag ved er en gravet Skibshavn, hvor Skibene ligge saa sikre som i Abrahams Skiød, da ingen Vind kan skade dem. Omkring ved denne Vold ligger meget Tømmer, Muursteen, Skibsmaster, Knæer o. dl. Her i Staden er den berømte Maier Owens bekiendt, som har forfærdiget den Lutherske Kirkes særdeles skønne Alter Prydelse, og endnu leve her 2 store Malere H. Petters og Søn.

Her har man Østers friske og fra første Haand, hvor der har spist dem her, og siden smager dem i København vil bedst dømme om Forskielligheden. De fanges her i Nærheden paa Udøerne og sælges daglig for en Ubetydelighed, jeg torde ej spise saa mange som jeg ønskede, paa Føhr skal de endnu være større og behageligere, jeg maa kortelig beskrive Østersfangsten paa dette Ejland: de ligge 5 a 6 Alen under Vandet, hvor de opkrazes med et eget dertil dannet Jern der er fast bundet ved en Baad, paa de Banker, hvor Indbyggerne veed at Østers pleje at opholde sig, og naar Garnet mærkes, at blive tungt og stramt, da trække der, Fangsten fyldes i Baaden, og nye Skrabninger fortsættes saalænge det lønner Umagen, man forsikrer at naar Øster komme ganske friske af Vandet have de ved Nydelsen er aromatisk Smag og balsamisk Olie, som flere ere eenstemmige udi der have spist dem paa Føhr og andensted hvor de fanges.

Pige fra Føhr

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Og hvo der tvivler paa Fridrikstadts Østers fortæffelige Smag han rejse selv derhen, og imodtage Særlingen, naar han har Bedømmelsesgaver. Desuden er Staden nok værd at see i mange Henseender, og hele Danmark har ikke dens lige i Regelmæssinghed, Orden og Gadernes fortrinlige Renlighed, ikke dens lige i saa mange forskellige Religions Sekter, der leve roligt og fredeligt som Brødt, og skulle Østers ikke smage efter min Lovtale, over dem, saa fortryder han ikke at have gjort Rejsen formedelst Seeværdighed, to Gange har jeg været der, men jeg negter ikke, det er et af mine Ønsker, at komme der tredje Gang, saa fremt jeg oftere skulde betræde Holsteens Egne der i Nærheden.

Jeg kom her om Morgen i en liden Ordvexling med en Rejsende, som sagde mig, at jeg var stolt, da jeg afslog og ikke kunde opfylde hans Begiering i en vis Begivenhed, det kunde have blevet alvorligt, om jeg havde sagt ham hvad jeg erindrede efter Trøys skønne Tanker:

I dadle mig at jeg er stolt, jeg er det og, som alle andre, Men hver af os har sin Maneer, saa gaaer det mig heri især, Æen gjør sig til af

her opregnes hvaraf mange Mennesker ere Stolte ... siden efter siger Digteren:

Men jeg er stolt og det fordi (jeg siger det i Sandheds Iver) Jeg er ikke er, og aldrig bliver, og aldrig var en Skurk som I.

Da Fridrichstadt ligger i Landskabet Stapelholm, saa maa jeg kortelig melde, at dette Land er en Halvø, omgivet af de 2 ovenbenævnte Strømme: Ejderen og Threnen som ogsaa af Floden Sorgen, det bestaaer deel af Marsk deels af Geestbund, og beregnes baade i Plove, ogsaa i Bemather som i Ditmarsken. Landet producere samme Afgrøde som Ejdersted og Ditmarsken, dog har meer Fiskerie. Indbyggerne have en egen Dialekt, klædedragt og Sæder forskellige fra de paagrændsende Naboers, men noget lignende dog Ditmarskernes. Det har sin egen Landret og Jurisdiktion. Har megen Tørv i Mosen og paa Heden, saa Ildebrændsel ikke mangler. Roer, Kartoffler, Hør, Hamp og noget Kløver saaes men kun til eget Brug, og da der gives mange Bække og Vandsteder, saa lægger man ogsaa stor Vind paa Gæs og Ænder, endog for at sælge. Ligeledes fredes og paa den smule Skov der endnu er tilbage, der er kun 3 Kirkesogne, men store og vidtløftige i Omkreds, hvori der ere mange Byer, smaa Flekker, og adskillige Professionister. I Almindelighed ere Indbyggerne gode, ærlige og flittige, mange iblant dem særdeles formuende, de lide undertiden endeel af Vandflod, endskiønt der nu i de sildigere Tider er sørget meget godt for efter Mulighed, at standse Ejderens Opstigen. Landet er fladt, og uden Bjerge, har adskillige indbringende større og mindre Koge, hvor der ved Strømmens Udløb fanges de berømte Lax, og andre Ferskvands Fiske i temmelige Mængder. Hele Stapelholm er omtrent 2 Mile lang og næsten ligesaa breed, skal have 4000 Indvaanere, 300 Huse og Gaarde, samt 3500 Qvægshoveder, dog Kalvene uberegne.

Milstedt, en liden Landsbye, hvor man har Husum paa venstre Haand, og som har tilforn været et Annex dertil, Kirken er stor og gammel i Bygning. Her seer man i Nærheden **Bredsted**, den eneste Flekker i Hertugdømmene, som jeg ikke har besøgt, thi der var nogen Omvej for mig, som ilede at naae mit Bestemmelsessted. Nu var jeg siden jeg forlod Londen ene uden Rejsekompanion, men Lykken gav mig tæt uden for Milstedt atter en, en liden Bondeknøs på en 15 a 16 Aar, som jeg traf gaaende paa Landevejen, jeg tiltaalede ham og spurgte, om han havde Lyst at kjøre, da hans Physiognomie anstod mig, Tilbudet blev antaget med Tak og han fortaalede mig adskilligt om Eggen. Han kom fra Heyde og havde ladet sig leje for at drive Sviin derhen, hvorved han i 3 Dage fortiende 4 Mk. lybsk og fri fortæring, hans Forældre boede 4 Mile

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld kolding

herfra, og jeg fornøjede mig meget over denne Drengs Forstand og Vittighed, han taledede rigtignok flydende det danske og plattyske Sprog, men med den tønderse Dialekt.

Circa 1840s Watercolor Painting of the Pöppelmann House The Pöppelmann House was located at Friedrichstrasse 56 in Dresden-Friedrichstadt, Germany.

Dreisdorff, en lille Landsbye, men har mange Gaarde i Nærheden, Kirken er liden og uanselig, Ringmuren derom er kun et Jorddige af et par Alens Højde. Her ere 2 store Kroer, hvor vi traf nogle jyske Soldater, der havde faaet Tilladelse at rejse hjem, de fortaalsw os, at de havde været med, da noget af var Armee tog Garnison i Hamborg. De berømde meget Hamborgernes Godhed og Høflighed imod de Karle, der laae i Qvarteer den korte Tid hos Borgerne. Her er godt Qvæg men smaa Heste. Kornet er meget forskielligt, noget især godt, andet heel maadeligt, thi Jorden har særskildte Afvexlinger af Leer, Muld, Sand, Marks, Enge o. s. v. Lyndheden findes hist og her, hvor Sandet er heskende, og jeg saae Uhrhøns, Harer og Ræve smutte igiennem en høje Lyng.

Udenfor Byen vare Vejarbejderne at reparere med Fyldning, de tryglede for Drikkepenge, og da jeg havde givet 2 - 3 Flokke, sagde jeg siden Nej, men Dregene togt Gruset op af Vejen og kastede os i hele Dynger paa Ryggen, da speng min lille Svine Driver fra Vognen og med sin lange Pidsk ville skaffe os Revanse, men hans Nidkiørhed havde nær kommet os dyrt til at staae, saasom endnu flere af de nærmeste Flokke sammenstimlede, og vi maatte kiøre fra dem af alle Kræfter, for at undgaae videre Ulejlighed.

Saholm (Soholm), en Landsbye, har kun maadeligt Korn, men noget Marsk, en stor Tørvemose, skønne Enge, de ere ofte udsatte for Oversvømmelse, formedelst en stor Aae, som løber igiennem, hvorover ere 2

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

lange buedannede Broer. Atter vedbliver Lyngheden, hvor man seer mange Egebuske, som vise at der har været Skov tilforn. Her er egentlig ingen Bierge, men da vi kom paa en Forhøjning af Engen kunde vi see de Øer, som ligge i Vesterhavet: **Amrom (Amrum), Sylt og Føhr** tæt ved Marsken, der er en lang Strækning lige fra Husum og henimod Højer, hvis Jorder, Diger, Sluser, Afgrøde, Qvæg o. s. v. er ligesom i det Eyderstedske, og mange af disse Gaarde, især de som ligge paa Dæmningerne med de mange Vindmøller kunde vi se her. I Denne Marsk har jeg vel været i min Ungdom, men nu var det mig for megen Afvej at rejse der hen.

Enge, en Bondebye, som selv er kun liden, men en lang Række af Gaarde og Huse ligger udenfor Byen. Det Palttydske her er et slags frisisk Sprog, underlig i Udtalen, men min lille Svinedreng forstod det. Her er maadeligt Korn og megen Sand, man seer ingen Haver, meget mindre noget træ. Vejen er tung og kiedsommelig.

Lek (Leck), en stor anseelig Landsbye med velbyggede Vaaninger, hvor der boe adskillige Professionister, 7 Kræmmere, Viinhandlere, Slagtere, en Apoteker o. s. v., og dog er det ingen af de saakaldede Flekker, men kun en Bondeby, hvor de fleste Huse ere straatakte, dog de 2 store Kroer have Steentag. Kirken er stor, af hgne Granitsteen med Spiir og Blyetag, og Kirkemuren er viid i Omkreds. Nogle Liigstene fandtes, men ellers Tørv paa de fleste Grave, næsten som de vi bruge til at rygge Husene med. Steenbroen paa Gaderne ere gode, og at det koster meget indsees let, da egnen selv haver ingen Kampesteen af Betydenhed.

Her er et stort Marked eller Torvedag hver Tirsdag, da de fleste Holstenere samles her for at købe og sælge adskilligt, især Qvøg, eftersom Byen ligger omtrent midt i Landet, det skal have været forbudet, men nu atter bevilget, under visse Betingelser her at holde ugentlig torvedag. Situationen viser og at det Sogn som Almuen har, at Lek i gamle Dage har været en Stad og har havt Havn og Skibsfart, kan være meget rimeligt, thi en stor Aae løber forbi, hvorved endnu drives en Vandmølle, og paa Brinken staaer en Vindmølle.

Herredsfogedens Gaard er meget smuk, jeg gik derhen, for at klage over de Dreng, som kastede Gruus paa min Vogn, men han var ej hiemme, desuden sagde min Vært, en ferm kundig Mand, at det ville give mig for megen Ophold, om jeg skulle paatale denne Sag, thi jeg burde være nærværende, naar de indkaldte Sagskyldige skulle examineres.

Karlum, en Landsbye. Kirken er liden uden Taarn. Her er omtrent 30 Boliger, alle godt byggede. Kornet og Qvæget er bedre end i de forrige Egne. Indbyggerne jevne, simple, flittige Folk, som have skiønt Boskab, men just ikke prægtigt. Senge med mange Dynner i, og Kister, som tvende Mand vist ikke kan bære, naar de ere fyldte. Der gøres i Omegnen adskilligt hiemmegiort Tøj, snoes meget Reeb, og de have stor Mængde Tørv kaldet Klyne, som de endog kan smeede ved. Her tales dansk, dog forstaae de alle tydsk, da deres Prædikener, Rettergang og Anordninger forrette paa tydsk. Hertil skal Havets Strandbredde have strakt sig før Marskens Inddigning, altsaa omtrent en Miil op i Landet, ja vel mere paa sine Steder.

Sønder Lygom, en stor Landsbye, hvor der er 4 Kroer og over hundrede Huse og Gaarde. Kirken er som en svær Kornlade uden Taarn. Klokkerne hænge i et Træhuus uden for, som ligeledes er Tilfældet med andre Kirker, endog der, hvor der er baade Taarn og Spiir. Her er større Qvæg og bedre Korn, men dog ved Siderne Lynghede.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Humstrup, en stor Landsbye en stor Landsbye, som er udskiftet hver Gaard for sig selv, har en gammel uanseelig Kirke, lang og bred. Her ere gode Enge, Høebiering, Fiskerie, endeel smaa Bække og ved dyrkede Jorder efter deres Beskaffenhed.

Seth?, en meget stor Landsbye, hvor mange Vaaninger og henved 400 Mennesker. Byen har gode Jorder og Mark, men dog er ofte udsat for Oversvømmelser. Man seer her prægtigt Qvæg, veldyrkede Haver med Jordfrugter og mange smukke Kornmarker. Fiskerie er ogsaa Næringsgreem for mange. Der klages meget over Folkemangel, thi de fleste Piger hensætte sig til Knippelskrinet, og Karlene søge Tieneste uden for Bondestanden.

Tøndern, en velbygget Kiøbstad, ligger lavt, omgivet med Enge, Marsk, Aær og Bække, saa Staden selv er ligesom bygt paa flere Smaaøer. Den indeholder omtrent 600 Huse og Gaarde og 3600 Mennesker, har Borgemester og 4 Raadsherrer, Stads Secretair, Stads Kasserer o. s. v. Her er Veisenhuus, Hospital, Skoleholder Seminarium og endeel andre skønne Stiftelser for Fattige og Nødlidende. Kirken er stor med et firkantet spids Spiir, er godt vedligeholdt, og pyntelig baade ud og indvendig, især har den endeel Malerier og Bildhuggerie, som ere seeværdige. Af de andre mange Kirker og Klostere her, fra fordums Dage, sees nu intet uden Rudera eller blot vises Stedet, hvor de have staaet, thi Staden har tilforn havt megen Vælde og viid Omkreds, som nu er indskrænket af adskillige Aasager. Raadstuen har intet Udmærkende, kun dens gamle Bygning er vel vedligeholdt, og af de andre publike Bygninger ere ingen som kan kaldes prægtige.

Tønder 1598

Indvaanerne ere gode, jevne og omgiængelige Folk, som yttre megen Ærbødighed for Gud og deres Øvrighed, de ønske helst at blive ved det Gamle, derfor er maaskee Kirkeagenden ej heller endnu indført hos dem. Luxus har ikke stort Herredømme hverken i Møbler, Klædedragt eller Bygninger, men derfor er her ogsaa mere Velstand i Almidelighed, ja endog stor Rigdom hos nogle end man skulle vente i saa liden en Bye.

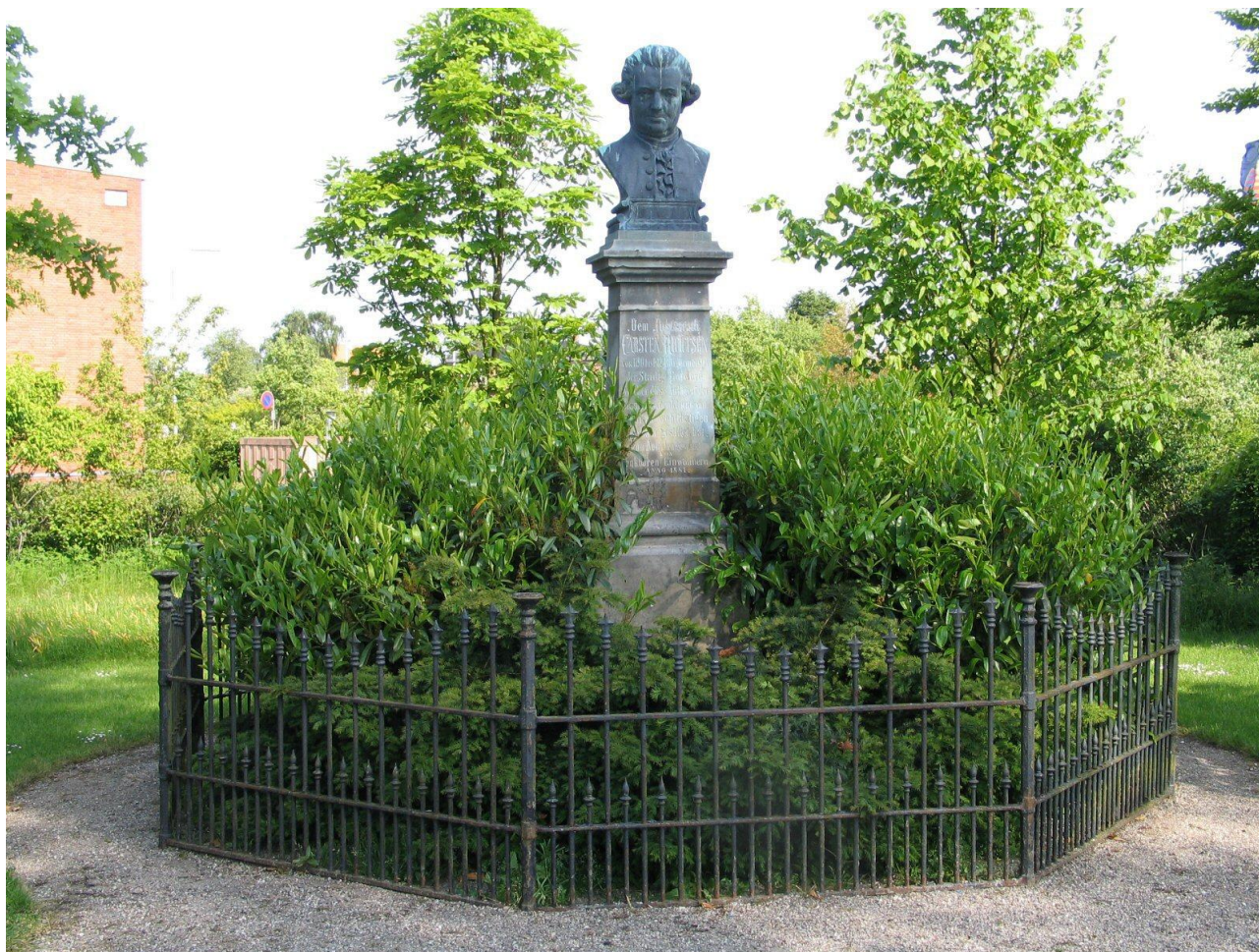
Nogle Huse ere sirlige og anseelige, de fleste gamle, men dog kiønne, og have særdeles klare Vinduer, Karnapper, Messing paa Dørerne og Træer uden for. Paa et stort Huus som dog var oppudset, og malet, stod der: Gades Eegen Magtrich 1569. Haverne ere nydelige og behagelige med mange Hekker, Buegange, Lysthuse og Frugter. Hovedgaden er bred og vel brolagt, de andre mindre ligeledes, alle reenlig og fri for

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Snavs. Brøndene i Staden ere dybe og murede i en Runddeel med røde Steen, i nogle staae Poster, i andre ere Jernlænker og Hiul.

Norden om Staden er anlagt en meget skøn Spadseretour, sielden i sit Slags af Borgmester Richtsen, en lang Strækning af 1000 Skridt og derover, plantet paa begge Sider med Skyggefulde Træer, og forsynet med Bænke til at hvile paa, desuden har han ved Siderne sørget for at behage Øjet og Sandserne ved andre Væxters og Plantningers Anlæg, som har kostet mangfoldigt, og endnu hvert Aar forøges, ja man siger, at han har bestemt en Kapital efter hans Død, for hvis Renter denne Promenade skal forøges og vedligeholdes til Publikums Tieneste, saa Efterslægten vil takke og velsigne ham, ligesom den nuværende Generation hædre, elske og takke denne patriotiske Mand. Kun at Hans skønne Anlæg maatte vedligeholdes med den Flid som han selv har anvendt paa at skabe dette af Inter, blot for at fornøje sine Medborgere. Jeg tænkte, da jeg flere Gange morede mig i denne skønne brede Promenage, paa Henr. Ranzous Ord. som han lod sætte og indhugge i en Steen ved hans nye anlagte Plantninger i Hoolsteen paa Hans Gods (Navnet erindrer jeg ikke) hvori han ønsker, at Efterkommerne vil visse den Omhue i at bevare hans Lund, som han har viist med at plante, sætte og bringe ethvert Træ til Fremvæxt. Indgeange her til Richtsens Lysthave er fra et smalt Stræde igiennem en Port, hvis Bygning, Bildhuggerie og Sindbilleder svare til Anlæggets meget Seeværdige.

Mindesten for Borgmester Richtsen i anlægget Nørre Alle.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Her ere nogle Manufacturer, men ikke af Betydenhed uden allene Kniplings Fabriken, som egentlig først er bragt herind og anlagt af den berømte Steenbek fra Dortmund 1647, siden efter anseelig formeret og raffineret, saa at de tønderske Kniplinger ere bekjendte baade i hele Danmark og udenrigs thi ikke allene her i Staaden selv med i de schlesvigste Omegne ere næsten 10000 Fruentimre som beskiftiger sig med Knippelskrinet, og der erhverve mange Penge, thi en duelig og kyndig Kniplerske kan fortjene aarlig 40 a 60 Specier foruden Kosten, men der ere og Kniplinger fra 2 pz til 5 a 8 Rd. Alen ja vel dyrere, som især udføres til Rusland og andre Steder. Af et halv Lod Traad kan forfærdiges 6 Alen Kniplinger til 4 a 5 Specier hver Alen, men den fineste Traad koster og 70 a 89 Spec, den groveste 1 a 2 Spec. hvert pund, som indføres fra Holland, Frabant og Westphalen, og forbruges deraf i Hertugdømmet for omtrent 70000 Soec. aarlig. Her i Tøndern ere 13 Fabriker, men paa Landet ere mangfoldige, som især holde visse Piger til dette Arbejde, og holde Karle til at gaae Landet rundt for at udsælge Varene, saadan en Kniplingskræmmer har undertiden en Æske under sin Arm, der indeholder Værdier for 1000 Specier.

Men om dette i det hele betragtet just er gavnligt for Staten, derom dømme Lægerne, og sagkyndige Mænd, thi Pigerne vil hellere lære at kniple, hvorved de fortjene mange Penge end de vil blive ved Markarbejdet og Bondehaandtering, men ved dette stillesiddende Arbejde vænnes de til Magelighed til Tobak og Caffé, blive svagelig af Helbred, henslide Tiden ugifte, og ved Aarenes Tiltagelse og Synets Svækkelse, kan intet fortjene til Livets Ophold, ja om de endog komme i Ægteskab har dette krumbøjede Levnet svækket dem tildeels, saa de som Mødre som Hustruer undertiden føle deraf de sørgeligste Virkninger. Og hvor der har seet deres blege Ansigter i Kniplingsstuerne, maa tænke med Følelse paa Fremtiden for disse Offere for Luxus, en anden sag er det, hvor Konen og Pigen følger Markarbejdet og da i Regnvejr eller en ledig Time sætte sig til Knippelskrinet, som skeer paa sine Steder i Holsteen, men gjøre disse just ikke sine Vare, foriene de ikke saa meget som hin, saa fortjene de dog noget vigtigere: Helbred, Munterhed, ranke Lemmer og usvækkede Øjne, alt dette kjøbes ikke for hele Dynger Specier. Men i dette som alt andet, de bedste Ting kan blive de skadeligste ved Misbrugen.

Paa den gamle Slortsplads i Tøndern findes nu kun nogle faa Huse, da den dog fordums Dage skal have pranget med Taarne, Spire of store Mure. Endnu ongives den med Grave, der ere indledede far Aaen Widou, som med en Arm gaaer op til Staden, sejlbar for smaa Skibe, og til den Ende er ogsaa en liden Havn anlagt med Bolværker og Kran. Vandet er for det meste brakt i Brøndene og ikke drikkeligt for en Fremmed, dog er der en skøn Kilde uden for Staden ved Rørkar. Fugtig og taaget Luft hviler ofte over Staden eller og ubehagelige Søvinde, men med alt dette blive dog Indvaanerne gamle og holde sig friske i Almindelighed.

Sønderborg Slot 1550 - 1570

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Selskabelighed finder ikke meget Sted i Staden, da saa mange Familier ere besvoglede og beslægtede, som blive i deres egen Kreds, dog gives her Wiinhuse, Billard, Concert, men saare sielden Bal, til Fornøjelse for de af Indbyggerne som vil tage Deel deri, iblant Giestgiverstederne, nævner jeg med Agtelse: im weissen Schwan.

Uden om Staden ved Aaen, Slottet og forbi Grynsmøllen ere ganske kionne naturlige Promenader, da de jevnlig forekommende Plantninger og Buskaser forskiønne Egnen og erstatte den Mangel af Bierge og Dale, thi man seer kun Enge Markskbund, adskillige Bække, stort rødt Qvæg, nogle brigede Heste, en Galge og forskiellige inddigede Kobler, hvor hver Mand har et pynteligt Stakitied for Indgangen dertil, Steenbrooe til Færsel, findes midt imellem disse Kobler og Indhegninger, men naar Stadens Grunde slippe, har man siden den tunge Sand og atter Hede. Jeg forlod Tøndern med megen Hengivenhed for Indbyggerne, da jeh kom som en Fremmed nød der megen Høflighed, maaskee ogsaa mit Navn bidrog endeel dertil, thi i Staden selv og Omegnene havde boet og boer endnu endeel af den Wedelske Familie, ja endog Præsten i Maugstrup og flere have det sammme Døbenavn som jeg, endeel Fettere og Cousiner har jeg havt i Abild, Døstrup, Schrydstrup, Flensborg o. s. v., men skulde jeg have besøgt dem alle, maatte en længste Tid bestemmes for min Rejse, maaskee ogsaa nogle flyttede bort enten fra Egnen til andre Steder eller til Evigheden.

Den egentlige Havn eller Ladeplads for Tøndern er Landsbyen **Høyer** ved Vesterhavet en halv Miil herfra, som har henved 150 Huse ja vel flere naar de adspredte medregnes, de ere for største Delen belagte med Rør, og som alle Huse her i Egnen grundmurede. Invaanerne leve af Skibsfart, Agerdyrkning, Østerfangsten, Freagtkørsel med disse Østers og Qvæghandel. Her begynder de Marske Diger, som gaar lige til Elben, hvorom ovenfor er meldt.

Møgeltønder, en stor Landsbye, en god fierding Vej fra Tøndern har over halvandet hundrede Huse, hvis Indbyggere leve af Agerdyrkning, Qvæghandel, Fiskerie i Aaerne og Kniplerie, de have Velstand i Almindelighed. Kirken er stor og sirlig med Taarn og højt Spiir belagt med sorte udtakkede Spaan, og omgivet med ranke Træer, desuden er der ved Byen en liden Lund og deri et Træe der med sin Top knejser over alle de andre og kan sees lant borte. Indvaanerne have meget af Naboestaden Tønderns Sæder i Omgang og Tænkemaade. I Sognet ved et Sted **Gallehuus** ere de bekiendte Guldhorn fundne og opgravede paa Gaden.

Disse 2 Guldhorn ere nu bortstiaalne af Kostkammeret. Det første er fundet 1639 af Karen Svensdatter i Galhuus, det var 5 Korter langt og omtrent en halv Alen bredt i den store Ende, en Skrue manglede i den lille Ende, som blev gjort dertil, men man kunde ej faae saa godt og fint Guld som det, hvoraf selve Hornet var gjort. Det andet Horn var fundet af Erik Karsen, en Snes Skridt fra det Sted, hvor det forrige laae, da han vilde opgrave Leer, det vejede 7 Pd. purt Guld. De indeholdt underlige Figurer og Bogstaber, ja hele Linier, hvis Udtydning de Lærde ikke bestemt endnu have kunde udgrandsket. Man anseer dem for Drikkekar ved den hedenske Afgudsdyrkelse, da derpaa vare hange hiroglyphiske Figurer. Begge vejede 13 Pd. 24 Lb.

Abild, en liden Landsbye, Kirken er uanselig med et uselt Taarn, Gadepladsen er bred, besat med mange Træer saavelsom Træer uden for andre Huse. Byen har maadelige Jorder, Qvæget staaer i Tøir, som tilgeels vare Jernkiæder. Jeg saae Harver med Jerntænder, som kun paa halvt vare slaaede igiennem Vullen, og Plove, som vare smaa og nette, men Agrene ere og gode at drive med let Tøj.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Lygom Kloster, en liden Flekke, synes at være anseelig før man kommer der, ved at betragte fra Landevejen den lange Række Huse, Kirken, Hospitalet og Amtshuset, men taber sig meget ved at beskue den i Nærheden. Byen er ellers ret kiøn, og skal have henved 130 Huse, Kirken er stor og regelmæssig, men har hverken Taarn eller Spiir. Af Professionister ere her over 60. Endeel Agerjord, som ligger hertil, eransat for 11 Plove. Iblandt Fabrikerne maa især nævnes Kniplerierne, som ere i god Drift. Indbyggerne leve ellers af Handel med Kramvare, Qvæg og Heste, og ere jevne, goddædige og giestfrie. Her forbi løber en liden Aae, hvorved ere 2 Møller og hvorudi fiskes, fornemmelig Aal, Lax og Ørreder, som egentlig er tillagt Amtsforvalteren og Præsten, der igien bortforpagte samme. Foruden Hospitalet ere her skiønne Indretninger for Fattige og Trængende.

Brede(Bredebro), en lille Landsbye med en Giestgivergaard tæt ved en betydelig Aae. Jeg kom der noget sildigt henimod Midnat, og dog lukkede Værten op og var meget høflig (jeg har erfaret det Modsatte paa andre Egne). Værelserne og hele Huset havde Storhed og beqvem Indretning uden Pagt. Jeg saa Skabe, Kister, Senge, Kobber, Tin Kakkellovne og andet Bohave, som vidnede om Velstand. Omkring Byen ere mange Enge, formedelst den forbiløbende Aae og gode Agre paa Brinkerne, men længer ude noget sandede. Kriken er stor lang af hugne Granitsteen, med Taarn og Spiir, alt belagt med Blye, og store Vinduer til begge Sider. Indvendigen er intet især Udmærkende, kun et Epitasium over en Stridsmand, der blev udløst fra det tyrkiske Slaverie. Indvaanerne ere frie Bønder, raske, flinke Folk. Her er en stor Broe over Aaen. Jeg anmærkede, at Køerne som her græse, vare løse sammenkoblede parviis med en Stang og Jernring, ventelig firdi de ej skulle springe over Grøvterne.

Bøndergaardene ere alle af Grundmuur, og Almuen er meget godt klædt, men her begynder man at se begge Kiøn gaae med bare Fødder i Træskoene, som ogsaa er brugeligt paa de fleste Egne i Nørre Jylland. Her haves skiøn Tørv, baade af Moserne, som ogsaa fra Heden, hvor den øverste Skorpe afstikkes og kaldes Fladtørv.

Igiennem og forbi adskillige Steder og Byer, hvor jeg ikke opholdte mig, saasom **Svenstrup, Drengsted, Medoldden? o. s. v. til Døstrup**, en stor Landsbye med en viid grøn Gadeplads, der beviser, at ingen løse Sviin og Creature drive omkring paa Gaden, thi ellers havde Græset der ikke været saa højt. Jeg saae en Flyttefold af Lægter til Qvæg og Faar, meget snildt sammenføjet med saae ringe Bekostning, og desuden en anden Flyttefold til Sviin, som jeg har Lyst til at lade giøre Magen til. Tegningen derpaa har jeg, og vil forsøge paa her at beskrive samme: Det er en Karm af Lægter og smaa Stolper, omtrent 10 Alen i Længden og 3 Alen i Bredden, som hviler paa 6 smaa Hiul af 7 Tommers Diameter, Karmens Højde er 2 Alen, idenne Indelukke, som har ingen Bund, sættes 4 halvaars Grise ud paa en græset Ager, de rode Jordbunden op og aæde Rødderne, da Stykket bestemmes til Brak eller Pløjning næste Efteraar. Naar de i Karmen indelukte Grise saaledes have rensat et Stykke Jord, trækkes hele Maskinen af en eller to Karle nogle Skridt fremad paa et nyt Stykke, ved Hielp af de ovebenævnte smaa Hiul, hvor Grisene atter nære sig selv og rense Jorden, som almindelig skeer engang daglig, da man imidlertid giver dem Vand i et Trug, og bag i Karmen er et Skuur af et Stykke Sejldug, hvor under de kan tage Læe og Beskiærmelse i Regnvejr. Denne Svinevogn var endnu nyttigere i de fynske og siællandske Egne paa en Kløverager, som skulle optages til Brak og Sæd, end her, hvor det blotte naturlige Græs maa underholde dem, og end mere ville den være anvendelig paa de Agre, hvor Plantning af Turnips og Kartoffler er i Brug, som na desuden ej med bedste Flid kan ganske faae op af Ageren.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Igiennem og forbi Wodder, Uldrup, Koagger? over endeel Broer, Strømme og Enge, samt Heder til Spandet, det er ikke godt der at finde Vej, og spørger man en mødende Bonde, siger han: I skal Østen om den Kirke og Norden om den Gaard, da Gud veed, jeg hverken vidste hvor Øster eller Nord var, thi det regnede og man kunde ikke see Solen, dog kunde man paa venstre Haand see Noboegnene: Kirkerne Schierbek, Wested og Reysbye med de mange Aær, Bække og Indvige af Havet, hvori endog kunde øjnes de større Øer: Røm (Rømmø), Mansøe og Fanøe.

I denne Egn ere de fleste Gaarde byggede af 3 Længder, tildeels Bindingsværk af Fyr eller strandet Tømmer, men murede Tavler, og anseelige. Kornet stod godt, Qvæg og Heste vare store og tribelige, skiønne Tørvemoser, hist og her nogen Buskase, Krat og Skov, saavel som endeel Grav og Offerhøje. Spandet Kirke er liden men meget pyntelig. Altertavlen skal en Knippelspige have skienket dertil. Nu kunde man see Staden Ribe, men jeg beholdt den og Nipsaae paa venstre Haand.

Seem, en liden Landsbye, men en Lund i Nærheden og nogen Buskase, det øvrige var Hede og eller god Agerjord. Paa venstre Haand har man en sielden Prospekt, da den store bekiendte Kongaae, der skiller Jylland fra Hertugdømmene, viser sig her med sine mange Grene og store Enge, da man længere borte seer den gamle Stad Ribe, med sine colosalske Kirketaarne, som have intet Spiir eller Tilspidsning foroven, kun et Gitterværk, som Rundetaarn i Kiøbenhavn. Her deer man endeel Stæder og Kirker i Jylland paa hiin Side Aaen, hvorom udførligere siden

Vi bedede i en lille Mølle, Navnet erindrer jeg ikke. Værten var meget gudsfrøgtig, men hans Maleværk kunde være bedre, efter Stedets Situation og Mængde af Vand. Hans Beværtning var god, men næsten alt for billig i Betalingen, jeg tænkte paa Herders Sætning.

Wer aus Liebe in Gotte der Menschheit Pflichten entsaget, Siz im Finsyern und bält immer den Spiegel vor sich.

Gram, en store Landsbye, en af de saa kaldede adelige Distrikter i det Schlesvigske: Gaardene ere smukke, med Træer uden for, Kroen er anseelig og beqvem indrettet. Her i Nærheden ligge de store Godser Gram og Nübel?. Kirken er lang bred og høj, med en anseelig stærk Ringmuur om hele Pladsen, af vel indsluttede Graasteen. Her er meget Fiskerie i den forbiløbende Kongeaae. Egnen er kiøn med Enge, Brinker, Buskase og Plantninger, deel af Naturen, dels af Konsten. Haverne ere veldyrkede, og nu seer man igien ved Vejen, som ellers paa den øvrige tilbagelagte Egn er sieldent, levende Hekker, Steengierder, lerede gode Jorder og undetiden Kløver. Der saaes just ikke megen Byg og Havre, men Rug og Boghvede i stor Overflødighed. Jorden bruges i 3 aar og hviler i 5. Der gives flere Steder Mergel, hvis forsigtige Brug gjør Landdyrkningen dobbelt indbringende og fordeelagtig. De fleste Gaarde ere udskiftede af Fælledskab, og hvers Ejendom for sig selv indhegnet med Grøvter og Diger. De have her baade Favneved og den skiønne Tørv Klyne i Overflødighed, saavel som skiønt Qvæg og Heste, paa Bieavlen lægges meget Vind, der skal være her i Sognet over 500 Biestader. Teglovne og Kniplerie ere begge ogsaa Næringsveje for en Deel.

Igiennem en lang Hede, hvor der dog ikke var Sand, men meget høj Lyng, og tildeels leret Jord, Vejen var særdeles god, kun at Hiulsporene neppe kunde kiendes formedelst den buskede Lyng. Hist og her ligge mange Teglovne, som drives af Bønder og koste kun lidet at anlægge. Leret have de og den prægtige Tørv begge i Nærheden, der graves altsaa kun et Hul ind i en skraae Banke, Siderne opmures med Kamp eller halvbrændte Teglsteen, saaledes, at der kan rummes en 6 - 7000 strøgne Steen, disse brændes og gjøres

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

færdige naar de først ere satte i Ovnene paa en Uges Tid, det var et overaskende Syn at tælle saaledes paa denne Vej om Aftenen, 11 gloende og blusende Ovne som min Kudsk troede endelig maatte være Lygtemænd fordi Kiørselen over Heden forekom ham vildsom, men formedelst disse Teglovne kan Indvaanerne ogsaa uden stor Bekostning opføre deres Bygninger af Brandmuur.

Gram Slot

Nustrup, en liden Landsbye, en meget kiøn, Kroen især er en anseelig vel indrettet Gaard og pyntelig. Kirken er en af de største i Længe og Brede, men Taarnet kun lavt formedelst Lynild som fire Gange har beskadiget det, dog er det Hele godt vedligeholdt og Blyedækket, indvendigen har den intet Udmærkende, dog for mig meget, jeg stod paa min Farfaders Provst Lago Wedels Grav, følede og tænkte som Sønnesøn.

Nustrup Kirke.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Min Fader, Præst i Nustrup, død 1753, meget gammel. Hans Fader, Hans L. W. Præst samme Sted, død 1692, men ikke engang tredsendtyve Aar, denne Fader igien Præst ligeledes født i Nustrup siden i Robe, død 1648, hvis Navn var Lago Tbausen W. Han havde 7 Sønner, som levede og bleve lærde mænd, hvoraf 5 vare Præster, hans Moder var Hans Thausens Datter. Altsaa har Nustrup Kald havt Fader, Søn og Sønnesøn til Præster.

Jeg ville have nesøgt Præsten for at see min Fædrende Bopæl, hvor den Wedelske Familie Søn efter Fader havde boet i mange Aar, men Præsten Hr. Tøren var sengeliggende, han har gjort store Forbedringer i Landbruget og er bekiendt som en god oecon. Præstegaaardens Jorder ere og dyrkede til al muelig Fuldkommenhed i den Egn, men det er heller ingen underlighed, thi Nustrup Kald har i en lang række havt Præster, som besadde udmærket Kundskab i Landbruget.

Her er et Hospital kun lidet, men stiftet af Provstinde Wedel, efter et Løfte, da Krigs Urolighederne i Landet ophørde, da solgte hun sin lange svære Guldkiæde som i fiendtlige Tider var skiult i Jorden, og derfor byggede dette Hospital ved Kirken. Jordarten er næsten den samme samt Dyrkningsmaaden og Næringsvejene som i Gram Sogn. Dog bruges her oftere Mergel, fordi den er nærmere at opgrave og udføre paa Agrene.

Bønderne viste mig megen Goddædighed for min Farfaders Skyld, som endeel endnu kunde erindre med særdeles Agtelse, de fortaalde mig adskilligt om fordums Dage, om deres nærværende Agerbrug o. s. v. En bonde her i Egnen kan faae 6 Tdr. Rug, 1 Td. Byg 5 Tdr. Boghvede, 8 - 10 Tdr. Havre, holder 4 Heste, 8 Køer, og saa mange Faar han vil, naar han ej er forlangt fra Heden, da de der græses om Sommeren og æde den fine hiemhøstede Lyng om Vinteren, de sælge især Rug, Smør, Boghvedegryn og Qvæg, men maa kiøbe Malt og Byg.

Becke(Nustrup Bæk?), en liden Landsbye, Gaardene vare vel Brandmuur, men slet ikke udhuggede og saae smudsige ud. I Kroen var det saa nogenlunde, men jeg var dog glad da jeg kunde rejse bort. Kildevandet var fortæffeligt, det løb under Huset ind i Køkkenet. Bistaderne stode paa murede runde glatte høje Fødder, paa det at Muus ikke skulde kunde løbe op. Her vare dog nogle Bygagre, som lovede god Afgrøde, men maadelige Havre.

Jægerup (Jegerup), en liden Landsbye, godt bygget, men Gaderne smale, Kirken kun liden, dog belagt med Blye, her i egnen saa jeg mange Steengierder, Ledstolper af Kamp, Kobler, levende Dierder, mange Piil, Favneved i Stabler som vise, at der maa have Skov i Nærheden, Vejene ere gode og brede, men noget bugtede, omtrent som de fyenske Gyder, Qvæg, Heste og Faar ere ikke store med trivelige og ved godt Huld, Jordarten er forskellig, dog den saadede ikke i nogen stor Betydenhed. Gaarde og Huse ere Grundmuur, men ikke udfugede, og nogle af dem tækkede med Lyng isteden for Langhalm.

Maugstrup, en liden Landsbye, hvorom man næsten kan sige det samme som om Jægerup, kun Kirken her er meget stor, men ikke udpudset, og seer noget sort og mørk ud, især indvendig, her i Kirken er et gammelt Biliothek til Gavn for Mol og Muus, og et lidet Hospital. Skolehuset er stort, og deri søge mange Børn som særdeles vel undervises, det var en Fornøjelse at høre deres Kundskaber og see deres Skrivt.

Præstegaarden er en stor Bygning med Alen tykke Mure, og et Enkesæde indbyggt i samme Længde, altsammen behøver højlig Reparation. Værelserne ere store men efter gammeldags Indretning, dog, man

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

har Ildebrændsel nok til at lægge i de der værende Kæmpekakkelovne. Haven er meget forsømt, og har engang været kiøn, efter sit Anlæg med Hekker, Træer, Parker, Lysthuus og Forhøjning, men der skal meget til, at den bliver det atter som den har været, naar jeg siger disse Sandheder, seer man dog, at jeg er upartisk, thi Præsten L. Wedel er min Fetter, en værdig Mand i mange andre Henseender, hans Søn var just kommet hiem efter vel overstanden Embeds Examen som Cadidat Theol. fra Gottorf, og i hans Testimonium som var et vidtløftigt Anbefalingsbrev, havde Consistorium sat hans Karakter ved Examen saaledes: Mit vöilige Uberzeugund Fähid.

Korntienden er ikke i de egne af nogen Betydenhed for Præsterne, men Smørtienden derimod anseelig. Præstekonen rejste ud med et helt Læs Sigtebrød, Ost og Brændeviin for at skienke Børnderne som leverede Smør, og hun kom hjem og havde 2 halve Tønder Smør af de ene Sogn (min Karl løftede Tønderne af Vognen, og jeg saae den store Mængde.) I annex Sognet faae de vel noget mindre, men dog over ½ Td. thi hver Mand giver ½ Pd. Smør af hver Koe. Offeret og de villige Gaver ere neget betydelige, men de visse Indkomster for Præsterne kun ringe, saa at dersom han ikke er vel lidt og agtet af Sognefolkene, faaer han at leve med Tarvelighed og knap Udkomme. Men da de fleste Indbyggere her sætte en Ære i at være goddædige imod Præsten med villige Gaver, Kiørseler og Tienester, saa er det Modsatte kun sieldne Tilfælde, der har sin Grund i lokale Aarsager. Kirkeagenden er ikke her indført, og Trolovelser vedblive, skiønt de ere afskaffede hos os. saavelsom andre Skikke der ikke ville passe sig for vore Siællndere. Folket her er flittigt, tarveligt, ærekiært, godt klædt, og taler for sig med et Slags Behagelighed og Levemaade, som maa rejse sig tildeels deraf, at alle kan skrive og læse og have Kundskaber uden for deres Fag fra Skolen af.

Jeg saae her i Maugstrup et nyt Huus at bygges fra Grunden af, gandske af brændte Steen. Man sagde mig, at det kunde koste henved 160 Spcier, det var 8 Fag i Længden men temmelig bredt. Overtømmeret og Bielsker var Fyr. men Lægterne af de rankeste Elle og unge Eger, saa der dog maa være betydelige Skove i Nærheden, eller ogsa foretagne Oprydninger, thi ellers var det Skam og Sot at bryge saadanne unge Skud til Lægter, som længere hen i Tiden kunde frembringe større Gavntømmer. Vinduerne vare som overalt i Hertugdømmene af klart Glas, men det stygge Tag paa de fleste Huse af langt Lyng, er et ubehageligt Syn. Nogle bruge Langhalm, som seer noget broget ud, og Tækkemanden sidder paa en Stoel, der stikkes ind i Taget med 2 krogede Jerngrene, et temmelig voveligt Sæde, men de ved ikke af vore Maade med Tækkeked, Kieppe, Garn eller Vidier, de sye Taget paa med snoet Sime af Havrehalm og en stoor Syenaal, saa stor, at man kunde dræbe en Tyr dermed.

Sommersted, en liden Landsbye, men skiøn situeret i en biergagtig Egn, med Udsigt til Enge, Buskaser, Kornmarker og Skov i en længere Frastand, som giver Øjet megen Afvexling ved forskellige Gienstande. Kirken er kun liden uden Taarn, af uselt Udseende. Stedet er bekjendt nok af den lærde Pastor Wöldike, som i sit Huus forudm underviste og dimitterede til Akademiet saa mange unge Mennesker, der bleve berømmelige Mænd i Staten: Biskopper, Læger, Lovkyndige og Præster, og han maatte tage denne Næringsgreen til Hielp, formedelst Kaldets Runghed, dog ere Indtægterne nu noget forbedrede ved Bøndernes fornuftigere Dyrkningsmaade, og ved Præstegaardens Avling, som er i god Drift og har skiøn Afgrøde af Rug og Byg saavel som Kløverdyrkning.

Der var just Auction efter forrige afdøde Præst, som Herredsfogeden og Tingskriveren forrettede, thi Provsten har ikke noget med denne Sag at gjøre. Iblant Conditionerne for Kiøberne erindrede jeg disse 2 Ting: Kredit i tolv Uger, og Betaling erlægges i Sølvpeng, ikke i Bankosedler. Præstegaarden er meget

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

smuk, Værelserne særdeles pyntede med Fajance Kakkellovne og Haven virkelig deilig. Der vare endeel holstenske Præster tilstæde ved Auctionen , som jeg taledede med, inblant andre Skribenten Forchhammer til Schotburg. Den nye Præst Richter maa betale 1800 Rdlr. dansk for Præstegaarden, thi der er ingen bestemt Priis ved Vacance, men Eftermanden maa betale efter Taxation. Han har nogle unge Elever yil Undervisning for 100 Specier aarlig, da Kaldet er kun lidet.

Simmested en stor Landsbye, bedre bygget end ellers almindeligt paa denne Egn. Her er Mængder af Humletræer, Urethaver og adskillige Plantninger af Elle, Ask, Piil, Hasel o. s. v., ligeledes gode Jorder, stort Qvæg og meget velklædte Indbyggere. Alting røber Velstand og god Dyrkningsflid.

Hiendrup (Hjerndrup), en Landsbye med enanselig Kirke, Husene ere vel Bindingsværk, men alt af Eeg og Muursteen med Planker i Nedervæggen. Skønne Jorder, Skov i Omkredsen og der syntes ikke at mangel noget.

Stepping, en stor Landsbye, Kirken er af godt Udseende, Folkene synes noget sagtmodige i deres Adfærd, maaskee jeg tager feil, noget af den overdrevne Religiøsitet syntes af herske hos dem. Her i Egnen siger man hellig Anders skal være begravet. Egnen er meget skovrig, har skønne Jorder og mange Hekker. Min Vogn blev brøstfældig her, Svanehalen af Jern brækkedes. Bondesmeden svejsede den tykke Stang, 1½ Tomme i Firkant, blot ved Klynnetørv, altsaa kostede det ham ingen Steenkul, men dog lod han sig godt betale, som Rejsende ofte maa finde sig i.

Her i Egnen saa jeg flere Steder en muret Gryde til Svinene, i dette Hul kommer de Saaer, skaaet Havre, Mast, Bærme, Grønt af Haver o. s.v., som alt sermenterer og opløses siden til Svinene, der staae i et Indlukke i Nærheden, og fødes ganske godt dermed, thi grønt Kløver veed man ikke af Disse Gruber ere 2 Alen i Diameter og noget dybere, med et Laag over, opsatte i en Runddeel af brændte Steen, der ere lagte i Blaaleer. Omtrent saaledes ere ogsaa deres Brønde undertiden i temmelig Dybde opmurede, dog Stenene ere egentligen strøgne dertil, med afstumpede Kanter, for des nøjagtigere at udgiøre Runddelen. I hele Omegnen regner man alting efter Lybsk, derfor er det mindre forunderligt, naar jeg siger, at et Læs Brænde koster kun 1½ Mark, og en Al. Kniplinger 4 - 12 pz o. s. v.

For at komme til Christiansfeld, matte jeg kiøre en Omvej, da Broen paa den sædvanlige Vej var under Reparation, og nødsagedes altsaa at drage igiennem Thytrup Præstegaard, en smuk velbygget Gaard, igiennem mange Buskaser, Elleskove og nydelige Plantninger, over Bække, Huulveje, Banker, Dale og Broer, hvor man idelig havde nye Afvexlinger for Øjet, kun Udsigt manglede i denne, skønne Egn. Men før jeg taler om Christiansfeld, maa jeg her, som det bekvemmeste Sted, kortelig benævne nogle Steder, som jeg i Fjor kom igiennem fra Maugstrup til Flensborg, da jeg lagde Vejen om ad Egnene paa Tilbagerejsen ved det lille Belt.

Bestoft, en Landsbye med en smuk Kirke, der med sit høje Spiir alt er tækket med Blye. Det er Hedeegn, sandig og Moseagtig, og man seer endeel Gaarde hist og her i Omkredsen. Næringsvejene ere at sælge Rug, Tørv, Lyng, Heste, Qvæg, Kniplinger og hiemmegiort Tøj, det samme kan siges tildeels om **Schrydstrup** (**Skrydstrup**), men Kirken er liden og hæslig. **Jordkier** (**Hjordkær**) ligger ogsaa i Heden, men Kirken er smukkere, og der ere mange Faar. Idelig seer man Indbyggerne beskæftiget med Tørvegravning, eller med at brænde Lyngen af visse Hedestykker, hvis Aske nedpløjes og besaaes med Boghvede, siden med Rug, der giver skøn Afgrøde.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Taalstet, en anseelig stor Kroe paa Landevejen, savel som Røebroer, begge meget godt indrettede. Her saae jeg et Slags Stænger til at bruge, naar store Vogne skal smøres, forskiellige fra de ellers almindelige til dette Brug i de andre Giestgivergaarde, som var opfundet af en Jyde, Tegningen har jeg men tydeligens kan jeg ikke beskrive samme.

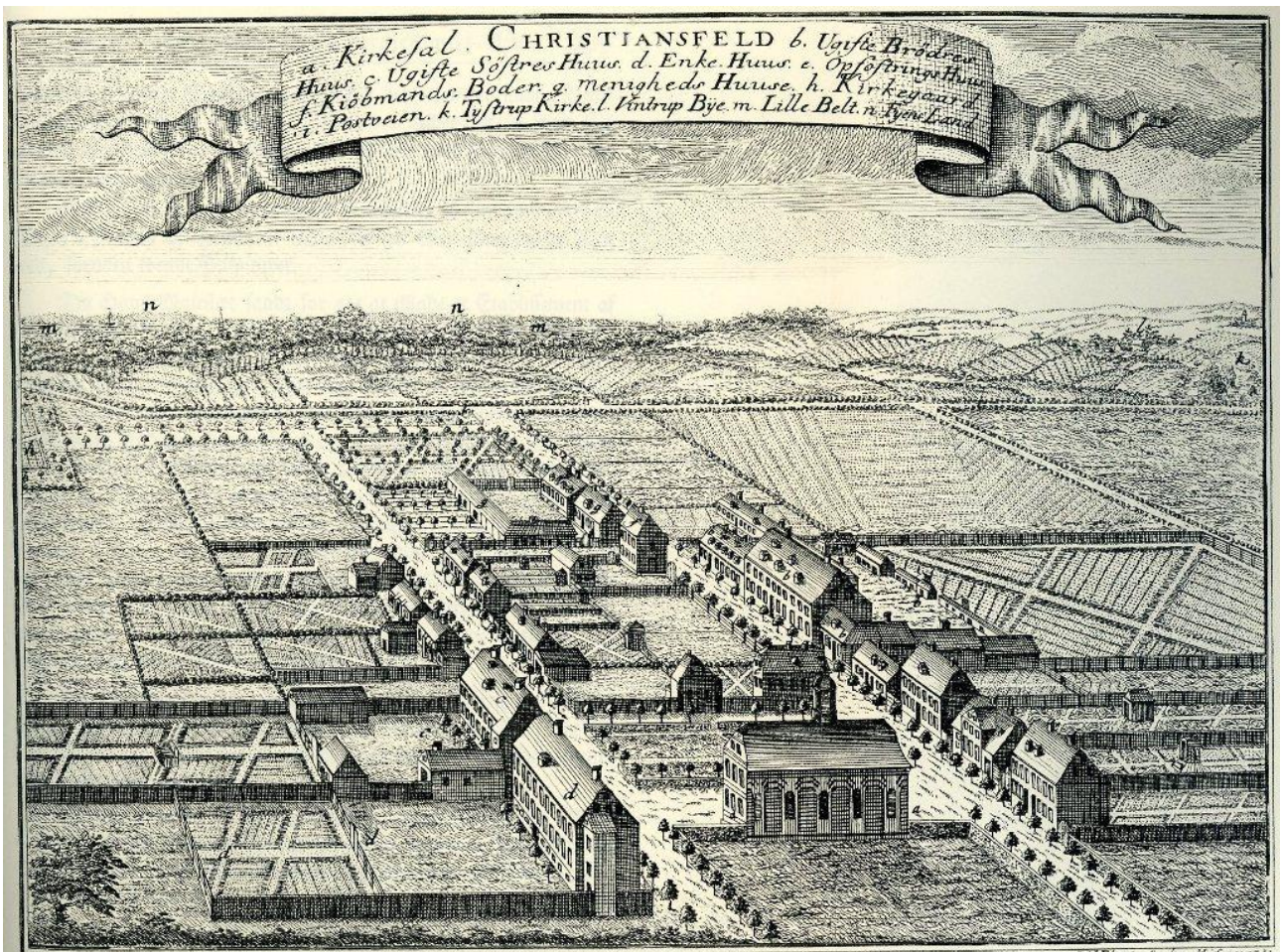
Agerschow, en Landsbye, ogsaa i Hedeegnen, Kirken er stor med Tegltag. Her ere nogle gode Rug og Havre Agre, Byg saa jeg ikke. Vejen er vildsom for Ubekiendte, og tung formedelst Sandet. De fleste Huse ere tækkede med Lyng, men dog grundmurede. Ingen Indhegninger uden nogle smaa Haver med høje Jorddiger, hvori Urterne Stode, dog i god Væxst. Der bruges et slags Klover om Halsen paa Qvæget, som jeg ej har seet andre Steder, for at hindre dem, at de ej skal vandre for mangt bort, nemlig en Klods, der staaer paa Jorden, naar Kreaturet æder, men naar det vil gaae, da slaaer den dem bestandig paa Forbenene, dette hindre dem ogsaa, at de ikke kan springe over nogen Grøvt. Ligeledes have Faarene en Klove om Halsen, men meget mindre, ja selve Giæssene vare beklovede med en Klods, at de ej skulle løbe eller flyve bort.

Biolderup (Bylderup) havde man paa højre Haand af den brde Landevej. Her vare utallige Smaasteen paa Agrene, som ved en stenet Strandbred, ellers gode Kornagre, Hekker af Ask, Vidier og Piil, og Brønde adskillige Steder i Indhegningerne. Langt borte kunde man see Strandelhiørns Skove og andre Buskaser, men i Nærheden var Hede og Moser. Den øvrige Vej til Flensborg igiennem Bommelund og Bou, har jeg forhen beskrevet, men paa Tilbagerejsen drog jeg igiennem Stederne ved Apenrade, ogsaa forhen anmeldt indtil jeg kom til Warterberg, en smuk Kroe under store Banker, omringet med Skove, Lunde, Bække, Søer, Hekker og Marker med Vinter og Vaarsød i Overflødighed, saa styg og kiedsommelig den forrige Vej er igiennem Hedeegnen, saa dejlig og behagelig er denne lige til Beltet igiennem Lunding og Wanding, hvor man sser Haderslev, Fyen, Beltørerne, idelig Skove og Plantninger, skiønne Gaarde, frugtbare Agre og Enge, Strømme og mange Naturens Afvexlinger, dog forekommer ogsaa nogle Moser, Heder, lidet Sand og Sumper, og et moradsigt Stykke Vej i en dyb Dal, men endog dette lidet Ubehagelige morer den Rejsende.

Christiansfeld maa enhver Rejsende der har Følelse, betragte med Bifald og Beundring i sleer end en Henseende, der ere 2 store parallel løbende Gader med sirlige just ikke prægtige Huse, og den skiønneste Brolægning, plantet med mange Lindetræer i en Linie. I Midten af disse Gader er en stor grøn Plads indhegnet med Stakitter og levende Tiørne, hvori ere Fontæner og Vandkummer. Kirken er uden alle Udmærkelser, har hverken Taarn eller Spiir, men indvendig beundres man ved den Højde, de store klare Vinduer bedækkede med grønne Rullegardiner, dens prægtige Orgel og øvrige simple men sandelig skiønne Indretning. Jeg har hørt Prædiken, og gik derind med Fordomme, men fandt ontet, som jeg med Billighed kunde laste, der er ingen Prædikestoel. Sønniksen, en und Mand, stod for et lidet Bord, læste Texten op, og gjorde en vel udtænkt Tale. Den dybeste Taushed herskede tilligmed Andagt og Sædelighed. Mandfolk og Fruentimmer sadde hver for sig paa Bænke midt paa Gulvet. Jeg og andre Rejsende stod paa Orgelets Pulpitur, derfra kunde jeg tælle 167 af vort og 104 af det smukke Kiøn. Gangen og Orgelet var højtideligt rørende. I den store Giestgivergaard nyder man al den Beqvemmelighed og Opvartning, som kan ønskes for billig Betaling. I Fabrikerne og Boutikerne her have alle mulige Vare, som ere særdeles gode, men ogsaa noget dyrere end andensteds, og de bestemte Priser paa enhver Ting maa en Kiøber ikke haabe at kunde forandre ved nogle Prutning.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld kolding

Christiansfeld ca. 1780

Her er et Børder og et Søstrehuus, begge anseelige Bygninger, hvor de Unge og Ugifte opdrages, undervejs og opholde sig, for at dannes hver paa sin Maade i alle nyttige Kundskaber til at blive dueilige Borgere i

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

deres Bestemmelse. Ligeledes et Enkehuus, og en Pensionsanstalt for Børn i den yngre Alder, hvor der læres Kristendom, Sprog, Tegning, Musik Broderie, Matehematik, Syning o. dl.

Jeg har været i disse Indretninger og bisset alting, har seet Elevernes forskellige Haandarbeide, deres Spise og Sove sahl, Kjøkkenets fordeelagtige Anlæg i mange Henseender o. s. v. Jeg bød Ledsageren Drikkepenge, de bleve ikke modtagne, men man sagde jeg kunde blot købe noget af deres Fabrikation til Erindring, det skede, men Betalingen var saa klækkelig, at jeg hellere maatte have købt det andensteds, og endda givet reasonable Drikkepenge.

I Boutikkerne var alting særdeles sorteret, men noget for dyrt, især er der et nylig anlagt Forhandlingshuus med lakeret The og Kaffetøj, som er meget smukt og overmaade vel gjort, men saaledes er enhver Ting, som forfærdiges der: Støvler, Hatte, Møbler, Lys, Alenkram, Sølv og Mesingarbeide fortræffeligt i Finhed og indvortes Godhed, kun Prisen er noget for drøj, især da man endelig maa betale med schlesvig holstensk Mynt, og tøv ikke byde en Skilling under den forlangte Priis.

Bygningernes antal formeres aarligen tilligemed deres nydelige pyntelige Haver, ligesom flere Flok drage herhid og nedsætte sig iblant Brødrene, hvis Antal med Unge og Gamle nu skal beløbe sig til 300 Personer. De bekiende sig til den hernhutiske Læresætning, de ere fritagne for Eed og Soldatertieneste, udvælge selv deres Biskop og Præster, og staae under ingen Øvrighed uden Kongen allene. De maae dog betale noget aarligt til Præsten i Thystrup, i hvis Sogn denne nye Stad er beliggende, som først begyndtes at bygges på i April 1773, da Wobser, paa Menighedens Vegne, købte Thystrupgaard af Kongen for 20000 Rdl., under det Privilegium, paa dens Grund at anlægge en Stad og byde fir Religionsøvelse. Desuden har Kongen siden benaaet dem med madre Friheder, dog kun paa visse Aar.

Deres brændesvarende Indretninger i Bryggerierne, Brænderierne og i Kakkelovnene maa jeg ønske, at Sagkyndige ville undersøge, jeg forstaaer ej at bedømme det, deres Fajance Kakkelovne ere de skønneste jeg har seet.

Den ovenbebævnte Thystrupgaard lader Menigheden bestyre ved en Forvalter, der passer Avlingen og Mejeriet, hvorfra Brødrene have Melsk, Smør og endeel Kornvare, især Byg og Malt til deres Øl, som her er ligesaa godt som engelsk eller Kiøbenhavnsk af det bedste.

Igiennem **Aller, Wonsild og Dalbye** med Skov, Buskase og Korn paa begge Sider med den skønneste Udsigt til Fyen og Beltet, og endelig til en smuk stor Gaard Starup ved en Arm af Stranden, hvor der ere mange Kobler, Hekker, Enge nye Plantninger, Skove og meget Seeværdigt. Her i Nabolauget ligge de betydelige store Skovstrækninger, som tilhøre Kongen. Hele Egnen her ved Colding er sjiøn frugtbar, behagelig og har utallige frapante Afvexlinger.

Herfra reiste jeg til Colding og videre ind i Jyllands forskellige Egne, som jeg siden skal beskrive, gaaer derfor Anmærkningerne forbi denne Gang, og begiver mig til det øvrige af Fyen, hvis sydlige Egne jeg anmelde i dette Skrivts første Rejse, men nu den nordlige og midterste Part af det skønne fyenske Land.

Ved her at slutte Anmærkningerne over Hertugdømmene, falder det mig ind, at spørge som flere har spurgt, om der er nogen Grund til den Uvillie der hersker imellem Danske og Holstenere? I Minerva for 1790 læser man tvende velskrevne Afhandlinger over dette Æmne med megen Nøjagtighed og lokal Kundskab forfattede: iblant andet er der en Yttring saaledes, der er vist, at dette er Tonen i den Tydske

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Provinds som staaer under Regiering med os, ikke at dømme æragtigen om os, og at der fra vore Side igien er Uvillie imod dem, med det er blot tankeløse Daare, der indlader sig i flau Domme over Folket, paa begge Sider, intet er visere end at de vanære sig elv, der uden Tænken snakke hen i Taaget om Nationer, som formedelst Naboskab, commerciale eller politiske Forbindelser have meest med hinanden at giøre, enhver Person og ethvert Folk har sine Ypperligheder fornd for nogle andre, men atte sine Mangler sine Fejl, anvendes dette indbyrdes paa Danske og Holstenere, anvendes disse sande Sætninger, saa bortfalder det indbildte Fortrin, og vi burde leve som Brødre, Naboer, nej, den Benævnelse er endnu ikke nok, vi burde leve som retsskafne Venner der tage alting i den bedste Mening. Men de fortræffelige Afhandlinger bør selv læses i al deres Fuldstændighed, naar man vil vide noget Oplysende i denne Sag.

Holstenerne bebrejde sa, at vore Bøndergaarde ere slet byggede, Almuens Klædedragt er usel og uden Skik, at vore Bønder ere langsomme i deres Gierninger, og endeel af dem dovne især om Vinter Aftenen, i visse Maader er det Sandhed i Sammenligning med det Holstenske i Almindelighed taget, men jeg vil hellere leve og boe blant Siællændere med alle deres Mangler end hos hine med alle deres Fortinligheder. Vi bebrejde Holstenerne at de ikke dyrke deres Jorder godt, at de ikke lægge Vind paa Kløver og Staldforing, ej heller paa Ærter og Hvede, at deres Føde paa endeel Steder er saare Tarvelig o. s. v., men deri kan de undskyldes, thi Sandjorder afgive ikke nogen synderlig Afgrøde, enten man saaer Kløver eller Hvede, og hvor Kløver ikke haves i Overflødighed, der kan det ikke nytte at tænke paa Staldforing, ja om denne Sommerforing ogsaa er just til den store Nytte, derom ere de kyndige Landmænd just ikke ganske enige, thi man vil ikke regne Forsøgene i det smaa, hvor det har meget, der anbefaler samme.

Der siges at det danske især det jydske Bondesprog er stygt og ubehageligt, men Gud veed, det plattyske med sine forskiellige Mundarter er lige saa fustrerende for Øret. Der siges at vore Huse ere lave, snevre og ikke pyndtelige, men vi have dog Skorstene, der tage igiennem Taget, og finde ikke Fornøjelse i at lade vore Stuer, Klæder, Senge, Madvare og alting giennemsmøge af den bestandige Røg, som driver ud af den lave Skorstensarne over hele Huset. Der siges at der ere flere raske og velskabte Folk, men dette tilstaaet for saavidt, saa er det ingen Smukhed at være sortsmudset, som især gielder om Mandkiønnet. Der siges at Træskoe er et hæsligt tungt Fodtøj, men det er vist sundere for Almuen der meget skal gaae i det Vaade at bruge dette, end Støvler eller Skoe der hastig trække Vand, og de fyenske pene Træskoe forskiønner et smukt Been mere end almindelige Skoe. Der drives Giæk med de danske Leer, Plejler, Øxer, Grebe o. s. v., men hvert Land har sine Skikke, og jydske Mejere samt Tæskere søges dog gierne til Arbejde i Holsteen. Der siges at vore Vogne ere smaa og plumpe, men lad Holstenske store sværlemmede Vogne komme belæsedes her i de danske lerede Veje og Biergegnene, de ville snart brække eller sidde fast i Dyndet. Der siges - net intet videre denne Gang, thi alt hvad der indvendes kan vi nok besvare. Kun lad os tænke med Wesel:

Brodne Kar i alle Lande
Roser sig med Torne blande
Andensteds saavel som her:
Hædre alle Nationer,
Hade Fejl men ej Personer,
Saa bør tænkes af enhver.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Ogsaa maa jeg her tilføje nogle Oplysninger og Tabeller over det Schelesvigste, ligesom jeg siden skal fremføre over det egentlige Holstenske, naar jeg til Slutning beskriver Fehmern i Forbindelse med de andre Øer.

Efter Danswerth, Oeder, Büsching og flere er Folketallet i det Schlesvigste omtrent 245000 Mennesker, maaskee der er nogen Forskiel, flere eller færre efter de sildige Folketællinger, som vel er mueligt. I Aaret 1798 ere de Fødtes Tal i begge Hertugdømmene 19137, de Dødes 16662, altsaa 2475 mere Fødte end Døde, deraf i Schelsvig 7622 Fødte og 6302 Døde.

I Schlesvig ere 13 Kiøbstæder, 11 Provstier, 214 Kirker og derved 244 Præster, desforuden 20 Kirker tilhørende adelige Distrikter med 21 Præster.

Zoega paastaaer, at Hertugdømmet erhverver meget meer end det forbruger selv, og i forbindelse med Holsteen afgiver meer til Statsmagten end hele Norge, og Hensler formener, at der aarlig indbringes nogle Tønder Guld i den offentlige Kasse fra Schlesvig og Holsteen, og at det, uagtet gisse Udgivter, dog vedbliver at være et skjønt Land.

I begge Hertugdømmene befandtes i Aaret 1774 følgende Kreaturer:

Køer fra 1/3 Aar	83040
Køer over 3 Aar	211841
Stude fra 1/3 Aar	38187
Stude over 3 Aar	12324

355.392

men ved Qvægsygeb fra 1774 1782 mistede man der 150.000 Stykker Qvæg, men u er tabet erstattet, og Antallet maaskee over 4000.000 Stykker. I aaret 1797 blev udført 16000 Heste af Dannemark, deriblant vare af Schelsvig 3646 af Holsteen 6386, de øvrige Heste fra Jylland.

Udførelsen af holstenske Fedevare veed man ikke bestemt at angive, men disse tilligemed Smør skal beløbe sig til aarlig Indtægt af en halv Million Rdlr. Af Uld frembringes 150.000 Pd., hvoraf noget udføres, men meer end det halve gøres først i Tøjer og Dynevaar inden det udsendes. Af Teglstéen er Udføselen meget betydelig.

Tabellarisk Udsigt over Hertugdømmet Schlesvig, sammenligbet efter flere statiske Beskrivelser.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

Amterne og Landskaberne	Folketallet	Provstier Kirker. Præster		Plove, Areal o.s.v.
Haderslev	34000	64	52	32,057 kvadrat Mil. Plove omtren 800
Apenrade Amt og Lygomklosters Amt	6354	13	14	Plove 275 Plove 167
Tøndern Amt	34.578	47	53	Plove 1001
Sylt	3814	4	3	Plove 52
Ø Føhr	5600	2	4	100 Kvadrat Mile
Bredstedt Amt	11.000	9	15	ÅPlove 270, 12 Koge og 23 Mollev.
Husum Amt og Schwabsted	7200 Skatpligtige 5409	18	24	Plove 240 Demakher 5100 Halligwen 19 5861 Koge 5.
Pelmornn. Nordstren og Mohr	2100	4	4	
Helgoland	1700	1	2	
Landskabet Eyderstedt	15892	18	25	Demather 60.000 Koge 5 Veirmøller 45
Landskabet Stapelholm	1963	3	4	Plove 248 Demather 12752, Møller 6
Hyttens Amt	Skattepligtig 3983	7	9	Plove 275 7 Kolonier.
Sønderborg Amt Sundewit	2766	11	18	Plove 412
Sønder og Nørre Herred og Alsen	23100			
Flensborg Amt	12.600	29	33	
Gottrrf Amt	Skattepligtig 9993	26	23	Plove 549 25 Møller.
Swausen og Danischmold	11.339	8	9	Plove 659

Her mangler endnu nogle adelige Distrikter, saavel som Angeln og nogle Øer, hvorom jeg ingen bestemte Angivelser kunde er holde om Folketallet o. s. v.

Iblandt endeel vittige og klogatige Bønder vil jeg blot her benævne Hans Momsen i Fahretoft i Tøndern Amt. Han er egentlig Landmand, men ved Genie og en besyndrlig stor Flid, har han, uden Undervisning, dannet sig selv til Mathematiker og Naturkyndig, saa han tildreger sig alles Beundring og Højagtelse. Da han gik i Skolen kaldte Degnen han en ugudelig Skurk, fordi han i sine Fritmer pønsede paa at ridse og snitte adskilligt, og at gjøre Modeller efter en gammel hollandsk Bog, der indeholdt Mathematik og Mekanik. Dette havde han stor Lyst til, at man med megen Møje lærde sig selv Hollandsk, for at forstaae denne og

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding

andre Bøger, men Katekismus og de sædvanlige Børnelærdomme var ham en Tvang, og deri var han tungnemmet. Da han var henimod 16 Aar afskedigede den misfornøjede Degn ham af Skolen, og klagede haardt over ham hos Faderen, som for at tæmme hans ukristlige Tænkemaade, satte ham til at arbejde med Spaden ved det svære Dige og Dæmningsværk. Men her havde dog Hans Momsen nogen Lejlighed om Aftenen og Vinteren til at læse og experimentere, han loddede, støbde, snittede og forfærdigede sig adkillige Redskaber. Nu begyndte han at læse Bøger i flere Videnskaber, beslægtede med de matematiske, og immer ved selv at tænke, gjorde han store Fremskridt i Astronomie, Algebra, Geometrie, Optik, Hydraulik, Gnomorik, Hydrografie o. s. v.

Han rejste til Kiøbenhavn 1793, og havde Adgang til Bibliothekerne, Observatorium o. s. v., hvorved han betydeligen formerede sine Kundskaber, og frembragde siden mange seeværdige Konstarbejder, saaledes har han gjort alt det Apparat, som hører til Landmaalerkonsten, og selv forstaaer han at optage Korter, Perspektiver og Prospekter. Han skiærer nydelig i Træ allehaande Former, og har begyndt heldige med Kobberstikkerie. Han indbinder selv sine Bøger meget smukt og ordentligt. Han drejer i Metal og Elfenbeen, gjør selv konstige Drejebænke. Meget smukke Bestil til Tegning, Astrolabier, smaa og større Uhre, Gangværket gjør han som den bedste Mester. Han polerer og sliber fortræffelige Glas til Kikkerter, Forstørrelse og Teleskoper. Har opfundet adskillige konstige Vandsnekker, bygget større og mindre Orgeler og utallige andre Ting. Han er af Fødsel en Froser, gidtede sig sildig, og lever af sit Agerbrug, som dog ikke drives til den sande nytte, han er en brav, ærlig og moralsk Mand, men at han har et saare stort og sielent Genie, viser det ovenanførte. Han er født 1735.

Hans Momsen

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

3. del Hamborg - Schlesvig Holstein - Christiansfeld Kolding